

Стефан В. Мандић¹
Универзитет у Београду,
Филозофски факултет,
Одељење за социологију
Београд (Србија)

929:32 Марковић С.
321.74(497)
Оригинални научни рад
Примљен 14/10/2025
Прихваћен 11/11/2025
doi: [10.5937/socpreg59-62158](https://doi.org/10.5937/socpreg59-62158)

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ И ГЛАВНИ ТОКОВИ ЕВРОПСКОГ СОЦИЈАЛИЗМА (1840–1890)²

Сажетак: Различите интелектуалне традиције и доба потпуно су другачије тумачиле дело Светозара Марковића. Према мишљењу већине аутора, Марковић спада у социјалне утописте, на чију је мисао пресудно утицало руско народњаштво. Одређени теоретичари гледају на њега као на зачетника посебног балканског социјализма, други сматрају његово дело блиским марксизму, а неки чак и анархизму. Такође, у интелектуалној јавности не постоји консензус у вези с тим да ли је мисао Марковића рационална и прогресивна, или ирационална и антимодернистичка. Док већина аутора сматра да је Марковић био прогресивни мислилац, поједини, нарочито они из круга савремених српских либерала, става су да је његова мисао антимодернизацијска. Основни циљ овог рада је да утврди какав је социјализам Светозар Марковић „проповедао“ и да ли се може сврстати међу прогресивне интелектуалне снаге. Стога је Марковићев светоназор поређен са теоријским основама Маркса, Чернишевског, Бакуњина и Прудона, најзначајнијим социјалистима у периоду између 1840. и 1890. године. Основни закључак рада је да је Светозар Марковић био прогресивни мислилац и да га треба сматрати либертерским мултилинеарним марксистом са ревизионистичким тенденцијама или синтетичарем марксизма и руског народњаштва.

Кључне речи: Светозар Марковић (1846–1875), Карл Маркс (1818–1883), Николај Чернишевски (1828–1889), Михаил Бакуњин (1814–1876), Пјер Жозеф Прудон (1809–1865).

¹ stefan.mandic@f.bg.ac.rs; <https://orcid.org/0000-0003-4531-4436>

² Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Филозофском факултету Универзитета у Београду (број уговора 451-03-137/2025-03/200163).

УВОД

Различита доба и аутори другачијих идеолошких оријентација веома су разнолико тумачили мисао Светозара Марковића. За либералне савременике, попут Владимира Јовановића, Марковић и његови социјалисти су утописти.³ Према Јовану Скерлићу он је идеалистички социјалиста који социјалну револуцију своди на „духовни и морални преображај“, са ставом да се тек када се просветли свест ствара „разумно и праведно, рационално и идеално друштво“ (Skerlić, 1910, str. 126–127). Слободан Јовановић у Марковићу, слично Скерлићу, види немарксистичког утопистичког социјалисту.⁴ Марксистички оријентисани социјалисти, попут Димитрија Туцовића, сматрају да је Марковићева мисао претходница правог научног социјализма, јер он у свом опусу занемарује класну борбу и исправно схватање фаза историјског развоја човечанства.⁵ Сличног става је и званична наука у СФРЈ и СССР, према чијем ставу Марковић представља преднаучни социјализам (McClellan, 1964, str. 6, 272–274). Страни аутори, попут Вудфорда Меклелана (Woodford McClellan), сматрају да је Марковић један од првих зачетника балканског аграрног социјализма који је у себи садржао руско народњаштво, али и елементе марксизма (McClellan, 1964, str. 263–264). За представнике савременог српског либерализма, попут Латинке Перовић и Дубравке Стојановић, иза Марковићевог инсистирања на аграрном социјализму и задрузи, као основи социјализма, крије се ирационални традиционализам, једна од претеца српског популистичког национализма и наводна кочница модернизације српског друштва.⁶

Основни циљ овог рада је излагање Марковићевих начела како би се пружили одговори на следећа питања:

³ „У питању о новоме уређењу друштва, социјалисти се не могу похвалити да су много привредили. Ту начин и правац њиховог умовања застрањује од науке ... Бог и свет, све је то предмет њиховог планирања. Друштво и човештво, то је за њих лончарско блато за које они лонце праве: они по вољи кроје законе и установе, преврћу фамилију и сопственост, месе као неко тесто капитал и рад, навијају и покрећу људе као неке машине, дају свему ‘тон и правац’, калупишу целу васиону. Наместо да испитају природу ствари они се предају игри уображења“ (Jovanović u: Vuletić, 1997, str. 495).

⁴ „Марковић није марксист. Код Марковића није било класне мржње, ни класне борбености, ни класног тероризма. Он је био пун човекољубљивог идеализма старог утопијског социјализма ... Он је хтео довести људе до социјализма путем просвећивања, а не путем диктатуре“ (Jovanović, 1990, str. 226).

⁵ „Рад српске социјалдемократије нема никакве идеолошке заједнице са радом Светозара Марковића и његових следбеника. Од утопизма С. Марковића и еснафлука његових наследника није било нити има и једног трага у нашем младом покрету“ (Tucović u: Žarković, 2015, str. 24).

⁶ Идеологију антимодернизације је према Дубравки Стојановић „прва у српској историографији реконструисала Латинка Перовић ... Ради се ... о дубинском, затвореном идеолошком систему који се рециклира скоро век и по, мењајући форме од раног српског социјализма Светозара Марковића, преко радикализма, затим разних облика идеологија блиских фашизму између два светска рата и током Другог светског рата, преко комунизма, до национализма који је наступио средином осамдесетих година 20. века ... Егалитарна и колективистичка држава изједначена је са етничком државом, која, по тој идеологији, својим границама мора заокружити територију ‘на којој живи и последњи Србин’“ (Stojanović, 2010, str. 71–72).

- 1) Којем облику социјалистичке мисли припада теорија Светозара Марковића?
- 2) Да ли је Марковићева мисао прогресивна или реакционарна?

Основне претпоставке рада су да се Марковић не може сврстати у ретроградне снаге, већ да је прогресиван мислилац чији социјализам представља посебан облик либертерског марксизма под јаким утицајем руског народњаштва. Иако је умро веома млад, Марковић је створио посебну варијанту социјалистичке мисли, због чега се слободно може сврстати у највеће балканске социјалисте 19. века. С циљем успешног утврђивања позиције Марковићевог социјализма и провере две основне претпоставке рада, његове идеје треба упоредити с највећим социјалистичким теоретичарима између 1840. и 1890. године. У првом делу рада биће размотрен однос Марковићеве и Марксове мисли, потом ће се анализирати везе Марковића и руског народњаштва, а затим и Марковићев однос према Прудону и Бакуњину, главним представницима анархизма тога доба. Најпре ће бити изложени основни теоријски постулати сваког појединачног мислиоца, а потом ће бити приказан Марковићев однос према њима да би се што прецизније упоредили његови ставови са ставовима великана деветнаестовековне социјалистичке мисли. У закључним разматрањима биће дата синтетичка анализа и потенцијални одговори на два основна питања рада.

МАРКС И МАРКОВИЋ

Основна Марксова (Karl Marx) теза је да степен развитка производних снага одређује доминантан тип друштва. Сваком степену развитка производних снага одговарају специфични производни односи између главне класе експлоатисаних и главне класе експлоататора. Са променом у развијености производних снага долази до промена производних односа и тиме промена у целокупној материјалној бази. Овај процес условљава социјалну револуцију, промене у духовној надградњи и настанак нове друштвено-економске формације.⁷ У „Немачкој идеологији“ као три основна историјска типа друштва, односно три основне друштвено-економске формације Маркс издваја робовласништво, феудализам и капитализам. У робовласништву грађани првобитно имају заједничку својину над робовима, премда се касније развија виша класа патриција у чијим рукама се концентрише власништво над робовима. Феудализам подразумева експлоатацију кметова од стране феудалне класе чија се економска доминација заснива на власништву над земљом (Mandić, 2024, стр. 24–28; Marx & Engels, 1974, стр. 20–22). Док се у робовласништву и феудализму експлоатација темељи на експропријацији вишка производа употребом неекономске принуде, у капитализму се експлоатација заснива на експропријацији вишка вредности (Mandić,

⁷ „Начин производње материјалног живота условљава процес социјалног, политичког и духовног живота уопште. Не одређује свест људи њихово биће, већ обрнуто, њихово друштвено биће одређује њихову свест. На извесном ступњу свога развитка долазе материјалне производне снаге друштва у противречност с постојећим односима производње, или, што је само правни израз за то, с односима својине у чијем су се оквиру дотле кретале. Из облика развијања производних снага ти се односи претварају у њихове окове. Тада наступа епоха социјалне револуције. С променом економске основе врши се спорије или брже преврат читаве огромне надградње” (Marx, 1969, стр. 9).

2024, str. 17). Када капиталистички производни односи буду у супротности са развојем средстава за производњу, тада ће кроз подруштвљавање средстава за производњу настати социјализам који је прелазна фаза ка комунизму, првом бескласном и не-антагонистичком типу друштва.⁸

Анализирајући карактеристике азијских друштава Маркс уводи азијски начин производње као посебан тип друштвено-економске формације. У азијском начину производње централизована држава експлоатише рад неиздиференциране хомогене сеоске заједнице. Моћ централне државе проистиче из њеног власништва над целокупном земљом, за чију употребу је сеоска заједница дужна да исплаћује порез у натури. Азијски начин производње настаје када је државна бирократска администрација неопходна за функционисање пољопривреде, услед потребе изградње иригационих система итд. (Anderson, 1974, str. 473–483; Mandić, 2024, str. 29–30; Marx & Engels, 1972, str. 33–37, 77, 81–86). Овај тип формације, за разлику од феудализма у коме је сваки феудални посед економски и политички независан, представља високо централизовану предмодерну формацију (Mandić, 2024, str. 187–189).

Значајан број Маркових следбеника и савременика је сматрао да сва друштва морају проћи кроз исте фазе развоја (робовласништво > феудализам > капитализам > социјализам/комунизам).⁹ Према овом становишту друштво не може прескочити фазу развоја, те је немогуће из феудализма прећи у социјалистичко друштво. Поменуто схватање је засновано на специфичном тумачењу следеће Маркове тврдње: „У општим линијама могу се азијски, антички, феудални и савремени буржоаски начин производње означити као прогресивне епохе економске друштвене формације“ (Marx, 1969, str. 10). Оваквој анализи Маркса допринела је још једна претпоставка. Са развојем производних снага долази до централизације и колективизације производње под приватним власништвом. Другим речима, ситан приватни посед замењује приватно власништво над колективном машинском производњом у којој је у рад једне фабрике укључено хиљаде радника. Развој средстава за производњу, као и са њим повезане колективизација и рационализација производње, узрокују да капиталистичка организација производње, заснована на приватном власништву, постане неефикасна. Радничка класа као класа невласника стога добија историјску мисију да преузме контролу над колективизованом производњом и изведе друштвену трансформацију (Marx, 2009, str. 37–49). Са друге стране, ситно сељаштво које поседује мали земљишни

⁸ „Буржоаски односи производње су последњи антагонистички облик друштвеног процеса производње, антагонистички не у смислу индивидуалног антагонизма, него антагонизма који потиче из друштвених животних услова индивидуа, али у исти мах производне снаге које се развијају у крилу буржоаског друштва стварају материјалне услове за решење тога антагонизма. Зато се са том друштвеном формацијом завршава предисторија људског друштва“ (Marx, 1969, str. 10).

⁹ Оваквом размишљању био је склон Фридрих Енгелс (Friedrich Engels). У говору на Марковој сахрани он истиче да „као што је Дарвин открио закон развика органске природе, Маркс је открио закон развика људске историје“ (Engels, 1978, str. 681). Близак овој струји је био и Карл Кауцки (Karl Kautsky), према коме би победа социјализма у Немачкој „обезбедила владавину пролетаријата у западној Европи и омогућила пролетаријату у источној Европи да сажме фазе свог развоја и вештачки створи социјалистичке институције путем имитације немачког примера“ (Kautsky u: Salvadori, 1990, str. 95).

посед, представља посебан облик средње класе, атомизиран по начину живота, неспособан за политичку организацију и реакционаран. Због својих карактеристика, према Марксу, оно не може бити основ социјалне револуције.¹⁰ Неки марксисте су наведени Марксов став уопштили и развили поимање да не само ситносопственичко сељаштво већ сељаштво уопште не може бити извор социјалне револуције.

Светозар Марковић је био веома близак Марксу. Прихватао је Маркову радну теорију вредности, његову типологију друштвено-економских формација, критику капитализма у западној Европи и став да ће у капиталистичким друштвима радништво бити субјект револуције.¹¹ Као делегат у Интернационали стао је на страну Маркса током његовог сукоба са Бакуњином (Michael Bakunin), а у часопису *Раденик* је објавио први превод Комунистичког манифеста на јужнословенске језике (McClellan, 1964, стр. 145; Skerlić, 1910, стр. 153). Афирмативни однос према Марксу можемо видети у следећем Марковићевом исказу где Маркса назива „главом (по уму) данашње радничке партије, мислиоцем до крајности логичним у својим хегеловским законима друштвеног развика“ (Marković, 1987, том 5b, стр. 143; Marković u: Skerlić, 1910, стр. 155). Међутим, погрешно верујући да дебатује са Марксом, а у ствари дебатујући са струјом марксиста која је сматрала да сва друштва морају да прођу кроз исте фазе развоја, Марковић има једну озбиљну замерку коју износи у *Начелима народне економије*:

„Развика капиталистичног друштва јесте заиста фактична историја западног друштва; и закони, што су тамо постављени, као закони економског развика онога друштва, заиста су тачни. Али то нису закони човечанског друштва уопште. Не мора свако друштво проћи кроз све оне ступње економског развика којима је

¹⁰ „Свака поједина сељачка породица готово је довољна сама себи, производи сама непосредно највећи дио предмета своје потрошње и тако средства за свој живот добива више у размјени с природом него у општењу с друштвом. Парцела, сељак и породица; поред тога, друга парцела, други сељак и друга породица. Скуп таквих парцела чини село, а скуп села чини департаман. Тако се велика маса француске нације формира простим сабирањем истоимених величина, као што кромпири у врећи чине врећу кромпира. Уколико милиони породица живе под економским увјетима егзистенције који њихов начин живота, њихове интересе и њихово образовање одвајају од начина живота, интереса и образовања других класа и њима их непријатељски супротстављају, утолико они чине класу. Уколико међу парцелним сељацима постоји само локална повезаност, уколико истовјетност њихових интереса не ствара заједницу, не ствара националну везу и политичку организацију међу њима, утолико они не чине класу. Они су стога неспособни да истакну своје класне интересе у своје властито име, било путем парламента, било путем конвента. Они себе не могу заступати, њих мора други да заступа. Њихов заступник уједно мора бити њихов господар, ауторитет изнад њих, неограничена власт која их штити од осталих класа и која им шаље одозго сунце и кишу. Политички утјецај парцелних сељака налази, дакле, свој крајњи израз у томе што извршна власт себи подређује друштво“ (Marx, 1975, стр. 106–107).

¹¹ Како истиче Скерлић: „Као опште идеје Интернационале Марковић прима пуно Маркових идеја: његово детерминистичко-економско схватање друштвених борби, материјалистичко схватање историје, супротности између буржоазије и пролетаријата, критику буржоаске производње и буржоаске цивилизације, концентрацију капитала, историјску мисију пролетаријата, схватање силе као бабице старог друштва“ (Skerlić, 1910, стр. 154–155).

прошло индустријално друштво нпр. у Енглеској, које је К. Маркс имао поглавито у виду. Да су енглески радници били у другом положају и на другом ступњу свести, кад је код њих пронађена и уведена машина, они сигурно не би никад допустили да се развије капиталистично газдинство до крајности, па тек онда да мисле на друштвени преображај, већ би то учинили много пре. Овим ћемо да кажемо, да једно друштво може преобразити своје газдинство основано на малој својини и увести најсавршенију машинску производњу, а да не мора пролазити кроз ‘пургаторијум’ капиталистичне производње“ (Marković, 1988, том 9, стр. 31).¹²

Према Марковићу, не мора само радничка класа бити основни субјект нових друштвених односа. У друштвима која одликује доминантно сељаштво са развијеним колективним облицима организације (руски мир и општина,¹³ српска задруга¹⁴), сеоска заједница може постати основ социјалистичке трансформације. Ово нарочито важи ако се организација колективних начина производње у задрузи или у миру, организује у складу са рационалним принципима и најновијим техничким и научним решењима (азијски начин производње > социјализам). Чак и друштва са доминантном ситном сељачком својином, као у Србији друге половине 19. века, у којој је, још од ослобођења од Турака, трајао процес разградње задружне својине, могу постати социјалистичка ако сељаци пристану на колективизацију земље (ситносопственички начин производње > социјализам):

„Ми би могли да наведемо оне земље где је после уништења феудалне својине наступила приватна својина и мало газдинство, а још се није развило капитали-

¹² Марковић је мишљења „да је програм Маркса, кога је усвојила Интернационала, у први мах једностран и неприменљив за друге народе осим Енглеске“ (Marković, 1996, стр. 219, том 11c). Такође, Марковић истиче да марксисте сматрају да „историјски закон захтева да ишчезне приватна својина и да се замени државном ... А за остварење тог начела они мисле да могу згазити појмове и навике и саме материјалне интересе масе малих сопственика“ (Marković, 1987, том 5b, стр. 143; Marković и: Skerlić, 1910, стр. 155–156). Овај цитат не значи да је Марковић против укидања приватне својине, већ да се противи таквој форми укидања приватне својине која би довела до велике патње сељачких маса. Марковић овде пророчки упућује критику начину на који су бољшевици третирали сељачке масе, хранећи градове и радничку класу кроз исцрпљивање села „принудним ценама (маказама цена)“ и високим наметима.

¹³ Мир представља заједницу неколико сеоских домаћинстава која имају заједничку својину над земљом и аутономно задовољава потребе радом на заједничкој земљи. Општина представља институционални облик мира, подразумева сеоску политичку самоуправу и јединицу која измирује обавезе према држави и феудалцима.

¹⁴ За Марковић, задруга представља разгранату породицу „која живи на заједничком имању, ради заједнички, троши заједнички. Сваки члан врши посао који му припадне, троши онолико колико му треба. Цена рада ту се не одређује већ производи, који су добијени заједничким радом, припадају свима подједнако и сви се њима користе. Заједничко имање припада породици; нико појединце не може свој део ни продати, ни поклонити нити се задужити на свој део. Он има право само да живи и ради у задрузи. Ако остави задругу, имање припада оним члановима, који остају, само ако би се вратио, они га опет примају у задругу. Једна задруга производи сама скоро све што јој треба. Врло мало производа она набавља са стране ... Више оваквих задруга саставља једну општину. Свака општина осим одељене задругарске земље има и заједничку општинску земљу, то су понајвише пашњаци и шуме“ (Marković, 1996, том 7, стр. 20).

стично газдинство – као што је то случај код српског народа. Или нпр. у Русији, где је после ‘ослобођења мужика’ т.ј. пошто је уништена феудална својина, остала у великом размеру општинска својина т.ј. првобитна друштвена форма, коју Маркс ставља у најнеразвијеније облике азијатског друштва. Све те форме развијале су се, развијају се и развијаће се на разан начин; и ако у главном њихови путеви морају бити слични, опет они не морају пролазити све оне ступње које је прошло једно од њих“ (Marković, 1988, tom 9, str. 31).

Нажалост због ране смрти (1875) Марковић није могао да сазна прави Марксов став по овом питању. На питање руске револуционарке Вере Засулич (Vera Zasulich) из 1881. године, да ли Русија мора проћи кроз капиталистичку фазу развоја да би била у стању да оствари социјалистичку револуцију, Маркс одговара на следећи начин:

„Говорећи о настанку капиталистичке производње, рекао сам [у *Кайишалу*, прим. прев.] да је њена тајна у томе што се у основи ради о ‘потпуном раздвајању... произвођача од средстава за производњу’ ... и да је ‘експропријација пољопривредног произвођача основа целокупног процеса. Само је у Енглеској она до сада спроведена на радикалан начин... Али све остале земље западне Европе следе исти пут’. Тако сам изричито ограничио ‘историјску нужност’ тог процеса на земље западне Европе“ (Marx, 1983).

Маркс, штавише, тврди да руска сеоска општина може постати основ за посебан социјалистички развој који не мора пратити западни модел:

„Захваљујући јединственој комбинацији околности у Русији, сеоска општина, која још увек постоји на националном нивоу, може постепено отрести своје примитивне особине и непосредно се развити као елемент колективне производње у националним размерама. Управо зато што постоји истовремено са капиталистичком производњом, сеоска општина може присвојити сва њена позитивна достигнућа, а да не прође кроз њене ужасне преображаје“ (Marx, 1983).

Дакле, Марковић је, као и Маркс, става да сва друштва не пролазе кроз исте фазе развоја и да постоји више путева ка социјализму, због чега је његово становиште далеко од позиције догматског и редукционистичког марксизма. Ипак, највећа разлика између Маркса и Марковића је у њиховом гледању на улогу државе у социјалистичкој револуцији. Према Марксу, радничка класа мора да заузме државни апарат и успостави диктатуру пролетаријата да би довела до социјалистичке трансформације:

„Први корак у радничкој револуцији (је) подизање пролетаријата у владајућу класу ... Пролетаријат ће своју политичку власт искористити за то да постепено одузме буржуазији сав капитал, да у рукама државе тј. пролетаријата, организованог као владајућа класа, централизује сва оруђа за производњу и што је могуће држе повећа масу производних снага“ (Marx, 2009, str. 60–61).

Марковић са друге стране заступа либертерску позицију. Државу схвата пре свега као скуп политички и економски аутономних општина, у којој су сви људи и произвођачи и управљачи. Већину задатака које спроводи либерална држава Марковић би спустио на ниво општина:

„Уколико се боље организује држава, као једно социјално тело, утолико више ишчежавају потребе полиције, суда и војске и сви њихови послови. Ове установе у данашњој држави чине главну снагу државне тираније ... Држава се мора основати на начелу народног суверенства а унутарње устројство разних установа и државних органа на начелу самоуправе (децентрализације) и начелу избора. Народ се мора старати, да сваки члан друштва буде у исто време произвођач; он се мора дакле старати да укине све идеолошке сталеже у друштву, као судије, законодавце, адвокате, као и полицију и војнике. Сваки грађанин треба да је бранилац земље и чувар поретка; ширењем образовања, производни радник треба у исто време да постане способан, да врши оне послове, што их данас врше она ‘стручна’ лица из идеолошких сталежа ... Држава је у социјалистичном друштву назив, који бележи једну целину, једну групу социјалних општина или задруга“ (Marković, 1996, tom 13, str. 139–140).

Постоји још једна битна разлика између Маркса и Марковића. Маркс сматра да се нови социјалистички поредак може остварити једино социјалном револуцијом. Марковић је става да је револуција (или како сам каже „социјална ликвидација“) неопходна на капиталистичком Западу, али да се може избећи у Србији, где је током Српске револуције 1804. године већ ликвидирао феудални поредак и створен ситно-сопственички начин производње. Реформа друштва заснована на рационализацији односа у задругама и афирмацији задруга може довести до социјализма. Како сам Марковић каже:

„Разуме се, онде где је народ на таквом ступњу економског развитка да у њему још нема никакo једне класе у друштву, која влада свима средствима за производњу – ту не може бити ни речи о ‘социјалној ликвидацији’. Такви су сви народи земљораднички где влада у маси мала својина и ниска култура. Ту нема шта да се ‘ликвидира’. Ту народ сам треба за време да се постара, да се не раздвоји на такве сталеже, који ће му навући мучан посао социјалне ликвидације“ (Marković, 1996, tom 13, str. 145).¹⁵

Из свега наведеног Марковић се може означити као мултилинеарни либертерски марксиста са ревизионистичким тенденцијама, јер је спреман да у одређеним контекстима на место револуције стави реформу. На Марковића се може гледати и као на антиауторитарног ласаловца. Док према Ласалу (Ferdinand Lassalle) друштво треба да буде организовано као скуп радних асоцијација које контролише и кредитира држава, Марковић сматра да државу одоздо треба да формирају радне асоцијације, задруге и слободне општине. Оно што би Марковића највише одвајало од марксизма јесте његово амбивалентно схватање друштвене промене. Марксизам разлоге за

¹⁵ Важно је истаћи да Марковић не сматра да у некапиталистичким друштвима у којима доминира сељаштво не постоје класни антагонизми, али, према његовом мишљењу, они не морају довести до револуције. У деветнаестовековној Србији основни класни сукоб се одвија између сељаштва, главне експлоатисане класе, и чиновништва, главне експлоататорске класе: „Сталеж трговаца и капиталиста у Србији је сасвим мало развијен, а staleж бирократије готово једини и саставља staleж експлоататора. Земљерадник запиње из све снаге, да заради плату својим старешинама, који се башкаре на рачун сиротиње, а сама сиротиња мора да гладује продавајући непрестанце свој ропски посао“ (Marković, 1987, tom 2, str. 79).

промене у друштву, било претходне или оне које тек предстоје, налази у карактеристикама материјалне стварности (материјализам). Према Марковићу друштвена промена се објашњава материјалним околностима, али и тиме да је научно доказана као пожељна и рационална (позитивизам), јер је корисна (утилитаризам), али и зато што је у складу са друштвеном еволуцијом (социјални дарвинизам) (McClellan, 1964, стр. 105–114). Са циљем да се што боље разуме свеобухватна Марковићева позиција, неопходно је његове ставове упоредити са схватањима руских народњака, нарочито Чернишевским.

РУСКИ НАРОДЊАЦИ И МАРКОВИЋ

Руски народњаци су веома комплексан покрет који обухвата контрадикторне тенденције. Једна од интелектуалних претеча овог покрета је Александар Херцен (Alexander Herzen). У дебати у вези с питањем окретања Русије самој себи или пак њеном прихватању западних вредности просветитељства, Херцен је стао на страну „западњака“ против славјанофила, залажући се за организацију друштва на рационалним просветитељским основама. Без обзира на то, Херцен је са славјанофилима делио фасцинацију руском сеоском заједницом (мир) заснованом на колективном власништву над земљом. Док је за славјанофиле мир био гарант очувања руског конзервативног поретка, према Херцену мир је био ембрион настанка новог социјалистичког друштва и главна снага која ће заменити царистички режим и руски феудализам. Иако је веровао да у традиционалну руску сеоску комуно треба интегрисати идеје и вредности повезане са европским социјализмом, сматрао је и да је простодушност, изолованост и поштење руских сељака брана томе да их искваре капитализам и либерализам.¹⁶ На западну Европу Херцен је гледао као на стару и истрошену цивилизацију која је револуционарност потиснула зарад предвидивости и добити. Херцен, премда „западњак“, као и славјанофили, има романтичан и идеализујући поглед на руског сељака који га делимично приближава и руском национализму. Сам начин живота руско сељаштво, па и руски народ, чини најзначајнијом снагом која може условити настанак социјализма (Ely, 2022, стр. 42–51). Како сам истиче: „Руски сељак не познаје морал који не проистиче инстинктивно и природно из његовог комунизма; а овај је морал дубоко укореван у карактеру руског народа“ (Herzen u: Ely, 2022, стр. 46).¹⁷

¹⁶ За разлику од Михаила Бакуњина, о којем ће касније бити речи, и руског револуционара и нихилисте Сергеја Нечајева (Sergei Nechaev), заговорницима насилне револуционарне методе, Херцен је веровао да се до социјализма може доћи реформом руског друштва. Сличног става су били и други значајни народњаци попут Пјотра Лаврова (Pyotr Lavrov). Марковићево инсистирање да се до социјализма може доћи реформом у значајној мери је инспирисано реформски оријентисаним народњацима.

¹⁷ Овај став још изразитије истиче Афанасиј Шчапов (Afanasy Shchapov), по коме је сељаштво и обичан народ извор сваког добра, најбитнија класа за схватање руске историје и неопходан извор инспирације за социјалисте. Централизација руске државе и рефеудализација која ју је пратила, према Шчапову, јесу историјски непријатељ традиционалне сеоске општине и мира, гробари старих облика колективног постојања попут већа и слободних градова, истинских институција демократске и социјалистичке Русије (Ely, 2022, стр. 56–60).

Најзначајнији народњачки мислилац је Николај Чернишевски (Nikolai Chernyshevsky). Он је уједно један од ретких народњака који је направио јасан отклон од романтизације села и обичног руског народа. Попут западних социјалиста, Чернишевски се залагао за интернационални социјализам, направивши дистанцу према руском национализму. Такође, није веровао да руски мир поседује посебну мистичну есенцију која ће нужно довести до социјализма. Осим тога, наглашавао је да руску сеоску општину прате патријархалност и технолошка заосталост које не могу бити основ будућег друштва (Ely, 2022, str. 63–64). Његов највећи допринос је у следећем ставу. Социјализам у Русији може настати као последица капиталистичког развоја, уколико се сеоски мир и општина модернизују, оспособе за савремену производњу усвајањем технолошких решења насталих у капиталистичкој производњи и уколико се сеоски традиционализам замени хуманистичким светоназором. Руска сеоска заједница, одржавајући заједничко власништво над земљом и осећај комунализма, потенцијално даје бољи основ за преображај друштва од западних друштава у којима је индивидуализам доминантан.¹⁸ У чланку „Критика филозофских предрасуда против заједничког власништва над земљом“ Чернишевски развија посебан закон историјског развоја човечанства који, за разлику од еволуционистичког унилинеарног становишта, гледа на историјски развој као на спиралу. Руска сеоска заједница, као примитивни облик колективног власништва, може брже да се трансформише у социјализам као савремени облик колективног власништва од капитализма који се заснива на индивидуалној приватној својини и представља средњу тачку између примитивног и развијеног колективног власништва (Walicki, 1979, str. 198–200). Како Чернишевски сам истиче: „Што се форме тиче, највиши степен развоја свуда представља повратак на први степен, који је у међустепену био замењен својом супротносту“ (Chernyshevsky u: Walicki, 1979, str. 198).

У филозофском погледу Чернишевски је спој антрополошког материјализма и утилитаризма. Он заснива своје схватање човека, под значајним утицајем Фојербаха (Ludwig Feuerbach), на антрополошком материјализму. Према овој позицији, човек се не може гледати као подвојеност духа и материје, већ као збир свих саставних процеса који се у њему дешавају. Наглашавајући да човек не треба да служи ни Разуму, нити Богу, нити Друштву, већ самоме себи, Чернишевски заузима егоистичку позицију. Све што људи раде треба да буде у складу са интересима одржања живота. Међутим, за најбољи облик друштва у којем ће свака особа испунити своје себичне интересе и развити своје животне капацитете, Чернишевски одређује социјализам, јер се у њему потпуни интереси свих остварују кроз рационалну организацију односа. Из егоизма Чернишевски, осим вере у рационалност, развија и утилитаризам, те сматра да уколико људи имају рационалан и научни приступ, неминовно долазе до закључка да ће корисност свих бити највећа у социјализму (Walicki, 1979, str. 194–198). Према

¹⁸ Супротно народњацима, каснији руски марксистички мислиоци сматрали су да се Русија већ налази у рудиментарној фази капитализма. Према Лењину (Vladimir Ilyich Ulyanov Lenin) примитивни руски капитализам се заснивао на експлоатацији слободних сељака од стране трговаца накупаца који су рад дисперзованих домаћинстава организовали у протомануфактурну производњу (Milios, 2018, 33–37). Бољшевици су са таквим ставом тежили да истакну да је Русија већ била спремна за револуционарни прелаз у социјализам.

Чернишевском социјализам није неминовност због материјалног развоја друштва, већ због тога што је у складу са човечијим разумом.¹⁹ Чернишевски је оставио најзначајнији утицај на основне постулате Марковићеве филозофије. Ипак, треба напоменути да је Марковић у делу *Реални људи у филозофију и животу* Чернишевског комбиновао са Марковим материјалистичким становиштем, дарвинизмом, а донекле и редукционистичким обликом позитивизма и емпиризма (McClellan, 1964, стр. 105–114).²⁰

Као што су Чернишевски²¹ и народњаци веровали да су мир и општина основ социјализма у Русији, Марковић је веровао да је то задруга²² у Србији. Радничке и сељачке задруге треба да буду основ општине која уједно представља и политички и економски независну јединицу. Сва имовина треба номинално бити у власништву државе, али фактички под контролом задруга. Држава би, према Марковићу, требало да представља збир слободних општина, док је свака општина скуп појединачних задруга. Већина функција централне државе се потом преносе у надлежност слободних општина. Како истиче у делу *Социјализам или друштвено њишање*:

¹⁹ Како луцидно примећује Слободан Јовановић: „Метода је Чернишевскова апстрактна: из једне опште поставке о човеку и његовој природи, он, дедуктивним путем, изводи читаву теорију о уређењу друштва ... Чернишевски стоји на старом индивидуалистичком гледишту XVIII века ... У свом материјализму он увиђа да је развитак појединца условљен материјалним околностима, а не увиђа да материјалним околностима ... може бити условљен и развитак читавог друштва. У свом утилитаризму, Чернишевски зна само за егоизам појединца, а не и за егоизам класе – другим речима, не увиђа да се човек може много више руководити интересима оне друштвене групе којој припада, него својим властитим“ (Jovanović, 1990, стр. 49).

²⁰ „Казали смо раније да је основ човекове моралности – друштвеност т. ј. задовољство које човек налази уз заједничко живљење у друштву. У основи дакле човеков егоизам – љубав према себи самом и потреба самоодржања и љубав према друштву савршено су сагласни једно с другим. Управо егоизам порађа друштвеност. Човек зато воли друштво што воли себе. (Тако и схваћају основ моралности неки филозофи утилитарне школе као Мил и Чернишевски)“ (Marković, 1998, том 3, стр. 59). „Сувремена наука, а нарочито Дарвинова теорија о пореклу човека даје нам основ за праву теорију морала“ (Marković, 1998, том 3, стр. 54). „Основ је моралности – друштвеност т. ј. она природна наклоност човека к човеку у једном друштву, која се добија инстинктивно, без учешћа човекове воље, просто природним избором у борби за опстанак“ (Marković, 1998, том 3, стр. 56).

²¹ Марковић истиче да је Чернишевски веома значајан „за нас Србе“ јер „он потпуно схваћа разлику између индустријалног и земљоделног друштва и разлику у путевима којима мора ићи једно и друго друштво да приватну својину преобрати у колективну и уопште да реши питање друштвено према својим особинама“ (Marković, 1996, Т. 11а, стр. 193).

²² Марковић је поједностављено изједначио руску општину и српску задругу због чега је, донекле некритички, мислио да се програм руског народњаштва може без проблема пресликати у Србији. За разлику од задруге, општина није обухватала само крвне сроднике. Такође, руска општина се у потпуности заснивала на колективном власништву, док су у задрузи, уз колективно власништво, чланови могли да имају и приватне поседе. Осим тога, српска институција задруге је од ослобођења од Турака била у процесу разградње и све више је замењивао приватни сеоски посед (McClellan, 1964, стр. 240–241). Треба напоменути да задруга није током читаве српске историје била доминантна и универзална институција сеоског организовања, како сматра Марковић. Како је показао Стојан Новаковић у монументалном делу *Село*, ситна сеоска домаћинства у средњем веку била су чешћа од задруге (Novaković, 1965, стр. 147–171).

„Основна је произвођачка јединица у друштву – радничка задруга, којој припада капитал т.ј. сва оруђа и средства за производњу. То важи и за земљорадњу, као и за индустрију. Али колективна својина задруге није приватна својина дружине, но је јавна друштвена својина ... Сва средства за производњу припадају држави, али држава не влада њима по својој вољи; не може их на пр. продати коме у личну својину, или на његово лично уживање; него на основу државног закона предаје свакој задрузи изванредан део и свака задруга влада извесним капиталом. Радничке дружине су груписане по струкама, али оне опет нису просте произвођачке асоцијације. Оне као и општине, дужне су по општем закону да примају нове чланове у свој круг; оне имају да се брину о школи и просвети, да врше извесне јавне послове једном речи ту се сливају све данашње ‘државне’ и ‘друштвене’ радње. Према томе колективна задруга управо је једна социјална јединица – основни елемент из кога се склапа (ју) цело друштво... (и) социјалне општине. У самој ствари општина и федерација општина, што је заступају поглавито Словени (Руси и Срби) у социјалној демократији, не разликује се од ове колективне системе“ (Marković, 1996, том 13, стр. 117).

Утицај Чернишевског огледа се и у *Начелима народне економије* где Марковић приказује критику економије Џона Стјуарта Мила (John Stuart Mill) од стране Чернишевског, коју потом самостално проширује и допуњује Марковим идејама. На почетку дела Марковић скромно тврди да су „основна начела сва Чернишевскова и ту ја немам никакве своје заслуге“ (Marković, 1988, том 9, стр. 31). Такође, када критикује Маркса у вези с питањем проласка свих друштава кроз исте фазе развоја, истичући да то не мора да буде случај, Марковић пише да је ту чињеницу „јасно схватио Чернишевски“ (Marković, 1988, том 9, стр. 31).²³ Попут Чернишевског, и Марковић се залаже за технолошко унапређење рада у задругама и превазилажење традиционализма у односима²⁴, укључивање свих чланова у физички и интелектуални рад, нормирање плате тако да за радни сат сваки члан задруге добије исту награду, уз слободу избора да сам одреди трајање свог рада. Економска независност сваке појединачне општине не подразумева њихову изолацију, већ односе између општина треба заснивати на економској солидарности, док Марковић предвиђа да ће се овај однос у социјалистичкој

²³ У чланку „Руски револуционари и Нечајев“ Марковић пише да „у деветнајестом веку није било ни једног реформатора, који је тако дубоко и свестрано замишљао друштвени преображај и који би владао с толико знања и умешности у излагању своје науке као што је био Чернишевски. Његова реформа обухватала је целог човека и цело друштво: породицу, општину, државу, све основне појмове о моралу, религији, својини, васпитању, политици, народности и т.д. једном речи: он је систематично, научно изложио основна начела за коренити преображај друштвени у Русији. Он није доспео да изда укупно свој систем уверења, али у његовим многобројним оделитим списима исказано је потпуно све са побудама и таквим погледом на људске одношаје да је влада предузела да заводи реформе у Русији“ (Marković, 1995, том 5а, стр. 111–112).

²⁴ Марковић не сматра традиционално устројство задруге идеалним „јер ту влада патријархалност т.ј. старији господари над млађим. Женскиње је са свим подчињено. Нема никаква права својине, јер при удаји излази из задруге и при самој деоби задругара не добија никаквог дела. А што је најважније, због малог научног знања у производњи, и због незнања природних закона у опште они сразмерно мало производе и врло рђаво живе“ (Marković, 1996, том 7, стр. 21).

будућности заснивати на чврстој солидарној сарадњи. Његов концепт државе као збира социјалних општина не заснива се на националном принципу, већ се свака појединачна општина, без обзира на националност, може прикључити основном савезу општина.²⁵ Балканска федерација општина, за коју се залагао, за Марковића је само одскочна даска за уједињавање читаве Европе, па и човечанства, у слободну асоцијацију општина (Marković, 1996, том 13, стр. 117–124, 140–141).

С обзиром на чињеницу да је Маркс у писму Вери Засулич дао позитивну оцену да руска општина може да буде основ социјализма у Русији, и будући да је Маркс имао високо мишљење о Чернишевском, па да је чак због жеље да се боље упозна са његовим делом почео да учи руски²⁶, може се закључити да је Марковићева визија задругарског социјализма поникла из руског народњаштва²⁷ у складу са Марксом. Ипак, Марковић се од Маркса разликује пре свега у схватању друштвене промене и антрополошкој филозофији, где је ближи Чернишевском, сматрајући да револуција није неминовност, већ да је може заменити рационална организација друштвених односа. Овде је важно напоменути да је Марковић због пресудног утицаја Чернишевског, кога аутори попут Плеханова (Georgi Plekhanov) и Лењина нису ни хтели да означе као народњака, већ као радикалног демократу и просветитеља (Walicki, 1979, стр.

²⁵ Негирајући исправност стварања велике српске државе на Балкану и залажући се за Балканску федерацију Марковић износи следећи став: „Српски народ меша се на једној страни са Бугарима, на другој са Хрватима, на трећој са Румунима. То су све народи с којима он дели исту судбу према туђинским владама, а два од њих Бугари и Хрвати још су му најближи рођаци по крви и језику. Где су границе ‘уједињених Срба’ – нове српске државе? То је мучно одредити а да не дођемо у сукоб са свима тим народима. Српски народ нема никаквих ни географских, ни етнографских граница, које би му одређивале неку једноставну целину. Да би српски народ створио једну државу од 5 до 5 1/2 милијуна душа (јер више и нема), морао би стати у непријатељски одношај са Бугарима, Хрватима и Румунима“ (Marković, 1996, том 13, стр. 150). Када се наведено има у виду, још необичнији постаје однос савремених српских либерала према интелектуалном наслеђу Светозара Марковића, с обзиром на то да је његово схватање националног питања ближе тренутном либералном становишту него савременим српским патриотским струјама.

²⁶ У писму пријатељу Сигфриду Мејеру (Sigfrid Meyer) Маркс тврди: „Не знам да ли сам ти рекао да сам почетком 1870. почео да учим руски, који сада прилично течно читам. То се догодило зато што ми је из Петрограда послато веома важно дело Флеровског о ‘Стању радничке класе’ (посебно сељака) у Русији, и зато што сам такође желео да се упознам са изванредним економским радовима Чернишевског“ (Marx, 1976).

²⁷ Према Марковићу руско народњаштво је старије и радикалније од социјализма Интернационале. Он исправно увиђа да су на руску народњачку идеологију пресудан утицај оствариле западне револуционарне идеје у периоду између 1789. и 1848. године (Русо, Фојербах, Сен Симон, Фурије, Овен итд.): „Револуционарни покрет у Русији има своју историју, која је веома стара, много старија но историја Интернационале ... Револуционарна начела у Русији такође су старија и радикалнија но начела Интернационале. На њих су утицала начела европске науке и револуционарне идеје од 1789. и 1848. године али су оне даље развијане и прерађиване оригинално. И данас руски револуционари са својом страшном мржњом на господлук у опште, и са својим радикалним појмовима о браку и Богу, ужасавају најрадикалније чланове ‘Интернационале’, особито у Немачкој, где су светиња црквеног брака и религиозност дубоко укоренили у народу“ (Marković, 1987, том 5а, стр. 114).

185–186), био углавном удаљен од романтичарских облика народњаштва.²⁸ Када оптужују Марковића за ретроградност, савремени српски либерали се управо позивају на утицај мистицизма и романтизма који је део руских народњака оставио на њега, што је неоснована оптужба, јер је пре свега реч о ученику Чернишевског који је тежио да задругу реформише на такав начин да се из ње избаце антимодерни културни елементи.

АНАРХИСТИ И МАРКОВИЋ

Иако се Марковић јасно оглађивао од анархиста, његово инсистирање на минималној држави снажно подсећа на анархистички концепт недржавља. Овакав Марковићев однос према држави произлази из сумње у централизовану државну бирократију и из става да је главни класни непријатељ српског сељаштва чиновништво. С циљем јасног утврђивања Марковићевог односа према анархизму, у овом поглављу ћемо анализирати његов однос према два највећа анархистичка савременика, Пјеру Жозефу Прудону (Pierre-Joseph Proudhon) и Михаилу Бакуњину.

Прудон је један од најзначајнијих анархистичких мислилаца, при чему његов мутуалистички анархизам представља прелаз између индивидуалистичког и комунистичког анархизма. Према Прудону, власништво над средствима за производњу и над другим облицима имовине који омогућују профит, камату и ренту (власништво зарад добити), јесте крађа. Са друге стране, ситни облици приватне својине, односно посед, у коме се не употребљава рад других људи, за Прудона је легитиман облик својине. Уједно је легитимно ако појединачни радници и сељаци удруже своју ситну приватну имовину у колективну имовину у оквиру радне кооперације. Прудон је става да капитал као посед није злочин, али да постаје неправедан када као мртви рад доноси добит без новог живог рада. Прудон је замишљао идеално друштво као децентрализовани савез мноштва радних кооперација. Држава као институција, која са једне стране насиљем присваја имовину, а са друге стране насиљем гарантује монопол крупних капиталиста, банкара и рентерије, за Прудона треба да се постепено распусти у федеративни систем аутономних јединица (Knowles, 2004, str. 98–117).

Марковић Прудону негира да је социјалиста јер се залаже за очување приватне својине. Ипак, сматра га најдоследнијим демократом, јер је његов начин организације приватне својине поштенији и кохерентнији од онога што предлажу либерали који верују у класични либерални економски и државни поредак (Marković, 1996, tom 13, str. 128, 131–132). Као главну замерку истиче чињеницу да је занемарио концентрацију капитала и настанак индустријске производње, те да је његов систем мишљења,

²⁸ Иако је у највећем делу свог интелектуалног рада тежио рационалној трансформацији сеоских колективних форми, Марковић је каткад на романтичан начин гледао на традиционалну сеоску задругу: „У српском патријархалном друштву не беше никад ни проституције ни пауперизма, у којима труле хиљадама људи на западу; у српском народу весеље се никад не претвара у пијанство, од чега болује раднички свет на западу, а љубав се никад не претвара у разврат. Породична веза и општинска узајамност оградиле је сваку личност од крајњих друштвених болести, којима подлеже раднички свет на западу“ (Marković, 1995, tom 8, str. 20).

који тежи да заштити ситне занатлије и сељаке као средњекласне ситне власнике, историјски превазиђен. Марковић Прудону стога упућује марксистичку критику:

„Прудон још није разумевао значај велике индустрије и капиталистичког газдинства; с тога је код њега појам о одношају радника-најамничара врло неразвијен. Тако он нпр. не увиђа, да кад би капиталиста плаћао потпуно вредност рада., т.ј. кад би се његов капитал само мењао са данашњим радом за равну вредност – да онда не би било капиталиста и надничара. Јер шта би онда био капиталиста кад не би присвајао један део садашњег рада без накнаде“ (Marković, 1996, том 13, стр. 128).

Премда га критикује, Марковићев концепт минималне државе је веома сличан Прудоновом. Такође, Марковићев неуспели покушај организације занатских кооперација удруживањем појединачних занатлија у Србији између 1870. и 1872. године (McClellan, 1964, стр. 134–143) подсећа на Прудонов мутуалистички модел.

Бакуњина мисао је основ једне од најзначајнијих струја радикалне левице, комунистичког анархизма. Према Бакуњину, слобода је основна карактеристика људског постојања. Свака институција која гуши слободу, попут државе, капитала и цркве стога мора бити уништена. Сваки облик државе, па чак и најлибералнији и најдемократскији, за Бакуњина јесте тиранија, будући да се заснива на моћи и покоравану. Основ капитала представља приватна својина, те и она мора бити замењена колективном својином при чему би се производи делили према раду и потребама. Долазак до новог слободног анархистичког друштва није плод еволуције, већ револуције радничких и сељачких маса. Уколико масе поседују револуционарни жар и вољу, оне ће се самостално ослободити без помоћи интелектуалаца и револуционарних фарисеја. Друштво ће постати антидржавна федерација слободних комуна, односно анархија.²⁹ Бакуњин је поштовао знање стручњака, али се такође противио обоготворењу стручњака и технократији која, према његовом мишљењу, такође води у тиранију³⁰ (Eckhardt, 2023, стр. 315–322). Највећи значај Бакуњина огледа се у чињеници да је развио прву кохерентну критику марксизма. Према њему би диктатура пролетаријата, односно заузимање државе од стране радничке класе, неминовно довела до отуђења вођа радничког покрета од самог радништва и настанка ауторитарног поретка. Како сам тврди, диктатура пролетаријата би подразумевала владу:

„већине народа од стране повлашћене мањине. Али, кажу марксисте, та мањина ће се састојати од радника. Да, можда од бивших радника, који ће, чим постану владари или представници народа, престати да буду радници и почеће да гледају

²⁹ За Бакуњина анархија је „слободна и независна организација свих јединица и делова заједнице и њихова добровољна федерација одоздо нагоре, не по наредбама било какве власти, чак ни изабране, нити по диктату било које научне теорије, већ као резултат природног развоја свих разноликих захтева које сам живот поставља“ (Bakunin, 2005, стр. 198).

³⁰ „Када је реч о чизмама, позивам се на ауторитет обућара; што се тиче кућа, канала или железница, обраћам се архитекти или инжењеру. За овакво или онакво посебно знање обраћам се овом или оном учењаку. Али не дозвољавам ни обућару, ни архитекти, ни учењаку да ми наметну свој ауторитет. Слушам их слободно и са свим поштовањем које заслужују њихов ум, њихов карактер и њихово знање, увек задржавајући своје неоспорно право на критику и оспоравање“ (Bakunin, 1970, стр. 50).

на читав свет радника са висина државе. Они више неће представљати народ, већ себе саме и своје претензије да владају народом. Свако ко сумња у ово није упознат са људском природом“ (Bakunin, 2005, str. 178).

Марковић Бакуњина сматра поштеним „али апсолутно неспособним организатором и врло неумешним револуционаром“ (Marković, 1996, tom 11b, str. 218). Бакуњину и групи коју он предводи у Интернационали замера да би њихова форма анархије без промишљања начина спровођења друштвене организације довела до хаоса и враћања у стање дивљаштва. За успешно спровођење револуције или радикалне реформе, неопходан је план и мањина која је у стању тај план да операционализује:

„Може се заиста замислити да један народ сруши постојеће законито стање и да у једном тренутку дође стање бездржавно – анархично, али то се може допустити само за кратко време, као што се и дешавало у свима познатим револуцијама. Ни један ијоле цивилизован народ неће никад хтети да остане у таквом стању, где сваки мора да брани своје ‘фактично право’ с оружјем у руци. Природна потреба нагони га, да одма, пошто је срушено једно законито уређење стање, тражи друго законито и уређење стање, које би било боље од пређашњег. Незадовољство са пређашњим и жеља за бољим – то је био прави покретач револуције ... Да се образује неки нови облик, неко ново уређење друштва, треба да је народу већ познат у главном тај облик; или бар да у народу има снажне покретачке мањине, која има поверење народа и која је толико снажна и способна, да уме дати правац народном покрету, организовати револуцију и утврдити сталан пут друштвеном преображају. Ако тога нема – револуција ће се распасти у бесмислену борбу“ (Marković, 1996, tom 13, str. 146).

Марковићева критика Бакуњина упућује да се он без обзира на начелно популистичко опредељење залаже за концепт просвећене елите која ће народне масе упутити у правом смеру. Овакво становиште га чини ближим марксистичком концепту професионалних револуционара, али и народњацима који су током „одласка у народ“ тежили да га просветле, образују и припреме за нови социјалистички поредак. Иако са анархизмом дели сумњу у централизовану државу, Марковићево залагање за постојање државе и значај интелектуалне и политичке елите ипак га одваја од анархизма, због чега је оцена Љубомира Тадића, да је он практички анархиста, претерана.³¹

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Читав Марковићев интелектуални рад пратили су прогресивни политички циљеви. Један је од првих српских мислилаца који се отворено залагао за једнакост мушкараца и жена. У националном питању (према мишљењу аутора рада – утопистички) залагао се за балканску конфедерацију засновану не на националном принципу, него на општинској економској и политичкој самоуправи, и противио

³¹ „Треба истаћи да је погрешна теза да је Светозар Марковић био марксист. Он је био под јасним утицајем Прудоновог ‘мутуализма’ (‘узајамност без ометања’) и Бакуњинове идеје ‘општинске својине’ у којој нема ‘поделе рада’“ (Tadić, 1997, str. 78).

концепту либерала тога доба о Великој Србији. Наглашавао је неопходност модернизације и реформе српског образовања да би се оно одвојило од класичних школа и усмерило ка примењеном научном знању. На пољу књижевности је био противник романтизма и од пресудне важности за развој реализма у српској уметности. У својој анализи задруга, подвлачио је да оне морају своју производњу засновати на најновијим техничким и научним решењима и превазићи традиционализам. Иако је можда некада имао романтичан поглед на задругу, његово схватање се претежно заснивало на промишљањима о миру и општини Чернишевског, на начину који је тежио да буде рационалан и да прави отклон од потпуне романтизације ових институција. Узимајући све наведено у обзир да се закључити да је Марковић за своје време био и те како прогресивни мислилац.

Одговор на питање где се Марковић позиционира у оквиру леве мисли друге половине 19. века може се добити само ако се дефиниције различитих токова донекле релативизују. Имајући у виду све претходно изложено, Марковић се може означити као еклектички народњачки марксиста, или као либертерски марксиста са ревизионистичким тенденцијама. Оно што га највише удаљава од Маркса је његово еклектичко схватање друштвене промене и антрополошка филозофија која је ближа Чернишевском. Марковић се може посматрати и као синтетичар марксизма и руског народњаштва. Уколико се не прихвати то да је Марковић марксиста, онда се дефиниција марксисте треба толико пооштрити да се у њу не сврстају ни мислиоци попут Перија Андерсона (Perry Anderson), Херберта Маркузеа (Herbert Marcuse), Вилхелма Рајха (Wilhelm Reich), Славоја Жижека (Slavoj Žižek), а и многи други слободније тумаче основне марксистичке појмове, интерпретирају их на интелектуално креативне начине и у властите интерпретације додају одређене немарксистичке елементе.

На крају рада питаћемо се зашто Марковићеве идеје социјализма нису више заживеле у Србији након његове смрти. Првенствено, задруга, институција која је требало да буде основ његовог социјализма, била је у одмаклој фази разградње. Такође, иако су се сељаци залагали за више самоуправе, мање порезе и опште право гласа, као класа ситних поседника, нису били спремни на одрицање од приватне својине. Отуд је његова социјалистичка идеологија еволуирала у радикално-демократску идеологију Народне радикалне странке. Међутим, његове идеје су оставиле значајан утицај на поимање политике у српском друштву. Народни социјализам Светозара Марковића је знатно утицао на начин промишљања српског друштва о елити, држави и односу државе и народа, те се и савремене форме народњаштва не могу у потпуности разумети без анализе дела овог великог мислиоца.

Stefan V. Mandić¹
University of Belgrade,
Faculty of Philosophy,
Department of Sociology
Belgrade (Serbia)

SVETOZAR MARKOVIĆ AND THE MAIN TRENDS OF EUROPEAN SOCIALISM (1840–1890)²

(Translation *In Extenso*)

Abstract: Different intellectual traditions and periods have interpreted Svetozar Marković's work in completely different ways. According to the majority of authors, Marković ranks among social utopians whose thought was crucially influenced by Russian populism. Certain theoreticians look at him as a founder of particular Balkan socialism, while others consider his work close to Marxism or even anarchism. Furthermore, in the intellectual public there is no consensus about whether Marković's thought is rational and progressive, or irrational and anti-modernist. While most authors believe that Marković was a progressive thinker, some of them, particularly those from the circle of modern Serbian liberals, believe that his thought is anti-modernist. The main goal of this paper is to establish what type of Socialism was "preached" by Svetozar Marković and whether he can be ranked among progressive intellectual forces. That is why Marković's worldview has been compared with the theoretical postulates of Marx, Chernyshevsky, Bakunin and Proudhon, the most significant socialists in the period 1840–1890. The main conclusion of this paper is that Svetozar Marković was a progressive thinker and that he should be considered a libertarian multilinear Marxist with revisionist tendencies or a syntheticist of Marxism and Russian populism.

Keywords: Svetozar Marković (1846–1875), Karl Marx (1818–1883), Nikolai Chernyshevsky (1828–1889), Mikhail Bakunin (1814–1876), Pierre-Joseph Proudhon (1809–1865).

¹ stefan.mandic@f.bg.ac.rs; <https://orcid.org/0000-0003-4531-4436>

² This research was conducted thanks to the financial support of the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia, within the financing of scientific and research work at the Faculty of Philosophy, the University of Belgrade (Agreement No. 451-03-137/2025-03/200163).

INTRODUCTION

Different periods and authors with different ideological orientations have extremely diversely interpreted Svetozar Marković's thought. To liberal contemporaries, such as Vladimir Jovanović, Marković and his socialists are utopians.³ According to Jovan Skerlić, he is an idealistic socialist who reduces the socialist revolution to "a spiritual and moral transformation", with the attitude that only after the enlightenment of consciousness, "sensible and just, rational and ideal society" is formed (Skerlić, 1910, pp. 126-127). Similarly to Skerlić, Slobodan Jovanović sees Marković as a non-Marxist utopian socialist.⁴ Marxist-oriented socialists such as Dimitrije Tucović believe that Marković's thought preceded true scientific socialism because in his oeuvre he neglects class struggle and proper understanding of the stages in the historical development of humanity.⁵ A similar stand is also taken by official science in the SFRY and the USSR, according to which Marković represents pre-scientific socialism (McClellan, 1964, p. 6, 272-274). Foreign authors, e.g., Woodford McClellan, believe that Marković is one of the first originators of Balkan agrarian socialism, which contained Russian populism, but also elements of Marxism (McClellan, 1964, pp. 263-264). To the representatives of modern Serbian liberalism, such as Latinka Perović and Dubravka Stojanović, behind Marković's insistence on agrarian socialism and cooperative as the foundations of socialism, lies irrational traditionalism, one of the predecessors of Serbian populist nationalism and the alleged obstacle to the modernization of Serbian society.⁶

The main goal of this paper is the presentation of Marković's principles in order to provide answers to the following questions:

- 1) To which form of socialist thought does Svetozar Marković's theory belong?
- 2) Is Marković's thought progressive or reactionary?

³ "Regarding the new order of society, socialists cannot boast of having contributed much. That is where the manner and direction of their thinking diverge from science... God and the world, all these are the subject of their planning. To them, society and mankind are pottery clay for which they make pots; they arbitrarily make laws and institutions; they overturn family and property; they mix capital and labour like dough; they wind and move people like some machines, giving everything a 'tone and direction' and putting the entire universe into a mould. Instead of examining the nature of matters, they turn to the game of imagination" (Jovanović, in: Vuletić, 1997, p. 495).

⁴ "Marković is not a Marxist. Marković had neither class hatred nor class militancy or class terrorism. He was filled with humanitarian idealism, old utopian socialism... He wanted to take people to socialism through enlightenment and not through dictatorship" (Jovanović, 1990, p. 226).

⁵ "The work of Serbian social democracy has ideologically nothing in common with the work of Svetozar Marković and his followers. *In our young movement there was not and there is not a single trace of Svetozar Marković's utopianism and the tradesmanship of his successors*" (Tucović, in: Žarković, 2015, p. 24).

⁶ According to Dubravka Stojanović, the ideology of anti-modernization "was first reconstructed in Serbian historiography by Latinka Perović... It is... a profound, closed ideological system recycled for almost a century and a half, changing its forms from early Serbian socialism of Svetozar Marković, via radicalism, then various forms of ideologies close to fascism between the two world wars and during the Second World War, via communism, to nationalism which emerged in the mid-1980s... The egalitarian and collectivist state is made equal to the ethnic state which, according to this ideology, must include with its borders the territory 'where the very last Serb lives'" (Stojanović, 2010, pp. 71-72).

The basic assumptions of this paper are that Marković cannot be ranked among retrograde forces, but that instead he is a progressive thinker whose socialism represents a particular form of libertarian Marxism under a strong influence of Russian populism. Although he died very young, Marković created a special version of socialist thought, and that is why he can freely be ranked among the greatest Balkan socialists of the 19th century. With the aim of successfully determining the position of Marković's socialism and examining two basic assumptions of the paper, his ideas should be compared with the greatest socialist theoreticians between 1840 and 1890. In the first part of the paper, the relation between Marković's and Marx's thought will be examined, and the connections between Marković and Russian populism will be analyzed, and then also Marković's attitude towards Proudhon and Bakunin, main representatives of anarchism of the time. First the basic theoretical postulates of every individual thinker will be presented, followed by the presentation of Marković's attitude towards them, in order to compare as precisely as possible his attitudes with those of the great figures of the 19th-century socialist thought. In final considerations, the analysis and potential answers to two main questions in the paper will be given.

MARX AND MARKOVIĆ

Karl Marx's basic thesis is that the stage of development of production forces determines a dominant type of society. Each stage of development of production forces is matched by specific production relations between the main class of the exploited and the main class of exploiters. The change in the development of production forces causes the change in the production relations and, thus, the change in the entire material base. This process conditions the social revolution, changes in spiritual upgrading and the emergence of a new socio-economic formation.⁷ In his "German Ideology", Marx distinguishes three basic types of society, i.e., three basic socio-economic formations: slavery, feudalism and capitalism. In slavery, citizens originally have common ownership over slaves, although later on a higher class of patrician develops in whose hands ownership over slaves is concentrated. Feudalism implies the exploitation of serfs by the feudal class whose economic domination is based on ownership over land (Mandić, 2024, pp. 24–28; Marx & Engels, 1974, pp. 20–22). While in slavery and feudalism exploitation is founded on the expropriation of the production surplus through the use of non-economic coercion, in capitalism exploitation is founded on the expropriation of the value surplus (Mandić, 2024, p. 17). When capitalist production relations are opposite to the development of production means, through the socialization

⁷ "The method of producing material life conditions the process of social, political and spiritual life in general. The people's consciousness is not determined by their being, but vice versa, their social being determines their consciousness. At a certain stage of their development, material production forces of society come into conflict with the existing production processes or, as it is only a legal term for it, with the ownership relations in whose framework they moved until then. From the form of development of production forces, these relations turn into their shackles. Then the epoch of social revolution begins. With the change of the economic basis, there is a slower or more rapid overturn of the whole huge upgrading" (Marx, 1969, p. 9).

of production means socialism will emerge as a transitional stage towards communism, the first classless and non-antagonistic type of society.⁸

Analyzing the characteristics of Asian societies, Marx introduces the Asiatic method of production as a distinct type of socio-economic formation. In the Asiatic method of production, the centralized state exploits the work of an undifferentiated homogeneous rural community. The power of the central state derives from its ownership over entire land, for the use of which the rural community must pay a tax in kind. The Asiatic method of production emerges when the state bureaucratic administration is necessary for the functioning of agriculture due to the necessary construction of irrigation systems etc. (Anderson, 1974, pp. 473-483; Mandić, 2024, pp. 29-30; Marx & Engels, 1972, pp. 33–37, 77, 81-86). This type of formation, unlike feudalism in which every feudal estate is economically and politically independent, represents a highly centralized pre-modern formation (Mandić, 2024, pp. 187-189).

A substantial number of Marx's followers and contemporaries believed that all societies had to go through the same development stages (slavery > feudalism > capitalism > socialism/communism).⁹ According to this viewpoint, society cannot skip any development stage; and that is why it is impossible to transit from feudalism to socialist society. This understanding is based on a specific interpretation of the following claim by Marx: "In general terms, the Asiatic, ancient, feudal, and modern bourgeois modes of production can be characterized as follows: as progressive epochs of the economic social formation" (Marx, 1969, p. 10). Another assumption contributed to this analysis of Marx. With the development of production forces, there is a centralization and collectivization of production under private ownership. In other words, small private property replaces private ownership of collective machine production in which thousands of workers are involved in the operation of a single factory. The development of the means of production, as well as the associated collectivization and rationalization of production, cause the capitalist organization of production, based on private property, to become inefficient. The working class as a class of non-owners therefore receives the historical mission to take control of collectivized production and carry out social transformation. (Marx, 2009, pp. 37-49). On the other hand, small peasantry, which owns small landholdings, represents a special form of the middle class, atomized in its way of life, incapable of political organization, and reactionary. Due to its characteristics, according to Marx, it cannot be the foundation of

⁸ "Bourgeois production relations are the last antagonistic form of the social process of production; antagonistic not in terms of individual antagonism, but antagonism stemming from the social living conditions of individuals, but, at the same time, production forces developed in the wing of bourgeois society create material conditions for resolving such antagonism. That is why this social formation will complete the prehistory of human society" (Marx, 1969, p. 10).

⁹ Friedrich Engels tended to think in this way. In his speech at Marx's funeral, he points out that "just as Darwin discovered the law of the organic nature development, Marx discovered the law of human history development" (Engels, 1978, p. 681). Karl Kautsky was also close to this faction; according to him, the victory of socialism in Germany "secured the rule of the proletariat in Western Europe and enabled the proletariat in Eastern Europe to shorten the stages of its development and artificially create socialist institutions through imitation of the German example" (Kautsky, in: Salvadori, 1990, p. 95).

the social revolution.¹⁰ Some Marxists generalized the above-mentioned attitude of Marx and developed a perception that neither small-holding peasantry, nor peasantry in general, can be the source of the social revolution.

Svetozar Marković was quite close to Marx. He accepted Marx's labour theory of value, his typology of socio-economic formations, critique of capitalism in Western Europe and the attitude that the working class will be the subject of revolution in capitalist societies.¹¹ As a delegate in the International, he took Marx's side in the conflict with Michael Bakunin, while in the paper *Radenik* (*The Worker*) he published the first translation of *The Communist Manifesto* into one of the South Slavic languages (McClellan, 1964, p. 145; Skerlić, 1910, p. 153). The affirmative attitude towards Marx may be seen from in the following statement in which Marković calls Marx "the head (the mind) of today's workers' party, a thinker who is extremely logical in his Hegelian laws of social development" (Marković, 1987, vol. 5b, str 143; Marković, in: Skerlić, 1910, p. 155). However, wrongly believing that he was debating with Marx, while actually debating with the Marxist faction that considered that all societies had to go through the same development stages, Marković had a serious objection presented in *Principles of National Economy*:

"The development of capitalist society is indeed the factual history of Western society; and the laws laid down there, such as the laws of economic development of that society, are correct indeed. But these are not the laws of human society in general. Not every society has to go through all those stages. of economic If English workers had been in a different position and at a different level of consciousness when machinery was discovered and introduced among them, they would certainly never have allowed capitalist economy to develop to its extremes and only then thought of social transformation; they would have done so long ago. By this we mean that a society can transform its economy

¹⁰ "Each individual peasant family is almost self-sufficient, directly producing the greatest part of its consumption, and thus obtaining the means of its existence more in exchange with nature than in communion with society. A plot, a peasant and a family; in addition, another plot, another peasant and another family. A collection of such plots constitutes a village, and a collection of villages constitutes a department. Thus, the great mass of the French nation is formed by the simple addition of the same-named quantities, just as potatoes in a sack make a sack of potatoes. If millions of families live under economic conditions of existence which distinguish their way of life, their interests and their education from the way of life, interests and education of other classes and oppose them in hostility, they form a class. If there is only local connection among the small-holding peasants, if the identity of their interests does not create a community, does not create a national bond and political organization among them, then they do not constitute a class. They are therefore incapable of asserting their class interests in their own name, either through parliament or through a convention. They cannot represent themselves; they must be represented by others. Their representative must also be their master, an authority above them, an unlimited power that protects them from other classes and sends them sun and rain from above. The political influence of the small-holding peasants therefore finds its ultimate expression in the executive power subordinating society to itself" (Marx, 1975, pp. 106-107).

¹¹ As Skerlić emphasizes: "Marković accepts plenty of Marx's ideas as general ideas of the International: his deterministic-economic understanding of social struggles, materialistic understanding of history, opposites between bourgeoisie and proletariat, critique of bourgeois production and bourgeois civilization, capital concentration, historical mission of proletariat, understanding force as a midwife of old society" (Skerlić, 1910, pp. 154-155).

based on small property and introduce the most perfect machine production without having to go through the 'purgatory' of capitalist production" (Marković, 1988, vol. 9, p. 31).¹²

According to Marković, the working class does not have to be the only subject of new social relations. In societies characterized by dominant peasantry with developed collective forms of organization (Russian *mir* and municipality,¹³ Serbian cooperative¹⁴), the rural community can become the basis of socialist transformation. This is particularly valid if the organization of collective methods of production in the cooperative or in *mir* is organized in line with the rational principles and latest technical and scientific solutions (Asiatic method of production > socialism). Even societies with dominant small-scale peasant property, like in Serbia in the second half of the 19th century, where, ever since its liberation from the Turkish rule, there was an ongoing process of deconstruction of cooperative ownership, can become socialist if peasants agree to land collectivization (small-scale proprietary method of production > socialism):

"We could list those countries where, after the destruction of feudal property, private property and small farms emerged, but capitalist farming had not yet developed - as is the case with the Serbian people. Or, for example, in Russia, where after the 'liberation of peasants', i.e., after the destruction of feudal ownership, communal ownership, i.e. the original social form, which Marx places in the most underdeveloped forms of Asian society, remained on a large scale. All these forms have developed, are developing and will develop

¹² In Marković's opinion, "Marx's program, which was adopted by the International, is at first sight one-sided and inapplicable to other nations except for England" (Marković, 1996, p. 219, vol. 11c). Moreover, Marković points out the Marxists' opinion that "'historical law' demands that private property disappear and be replaced by state property... And to achieve this principle, they think they can tread on the notions and habits and even the material interests of the mass of small owners." (Marković, 1987, vol. 5b, str 143; Marković, in: Skerlić, 1910, pp. 155-156). This quote does not mean that Marković is against the abolition of private property, but rather that he is opposed to such a form of abolition of private property that would lead to great suffering for the peasant masses. Here, Marković prophetically criticizes the way in which the Bolsheviks treated the peasant masses, feeding the towns and the working class by exhausting the countryside with "forced prices (price scissors)" and high taxes.

¹³ *Mir* is a community of several rural households that have common ownership over land and autonomously meet their needs by working on the common land. The municipality is an institutional form of *mir* which implies rural political self-government and a unit that fulfils its obligations towards the state and feudal lords.

¹⁴ In Marković's opinion, the cooperative is a branched family "which lives on a common property, works together, spends together. Each member does the work that is assigned to him, spends as much as he needs. The price of labour is not determined here, but the products obtained through joint labour belong to everyone equally and are used by everyone. The common property belongs to the family; no individual can sell his share, give it away, or borrow against his share. The individual is entitled only to live and work in the cooperative. In case he leaves the cooperative, the property will belong to those members who stay; only if he returns, he will be accepted back to the cooperative. One cooperative produces almost everything it needs itself. It obtains very few products from outside sources. ... Several cooperatives like these make up one municipality. Each municipality, in addition to separate cooperative land, also has common municipal land, consisting mostly of pastures and forests." (Marković, 1996, vol. 7, p. 20).

in different ways; and if in the main their paths must be similar, they do not have to go through all the stages that one of them has gone through.” (Marković, 1988, vol. 9, p. 31)

Unfortunately, due to his early death (1875). Marković could not learn Marx’s true attitude about this question. When asked by Russian revolutionary Vera Zasulich in 1881 whether Russia had to go through the capitalist stage of development in order to be able to implement the socialist revolution, Marx answered as follows:

“Speaking of the emergence of capitalist production, I said [in *Das Kapital*, added by the translator] that its secret is in its essentially being ‘complete separation... of producers from the means of production’... and that ‘expropriation of the agricultural producer is the basis of the entire process. Only in England has it been implemented in a radical way so far... But all other countries in Western Europe are following the same path’. That is why I have explicitly limited ‘historical necessity’ of that process to the Western European countries” (Marx, 1983)

In fact, Marx claims that the Russian village municipality can become the foundation for special socialist development that does not have to follow the Western model:

“Owing to a unique combination of circumstances in Russia, the rural commune, which still exists on a national scale, can gradually shake off its primitive features and directly develop as an element of collective production on a national scale. Exactly because it exists simultaneously with capitalist production, the rural commune can appropriate all its positive achievements without undergoing its terrible transformations.” (Marx, 1983)

Therefore, Marković, just as Marx, thinks that all societies do not go through the same development stages and that there are several paths to socialism, and that is why his opinion is far from the position of dogmatic and reductionist Marxism. Yet, the largest difference between Marx and Marković lies in their perception of the role of the state in the socialist revolution. According to Marx, the working class must seize the state apparatus and establish dictatorship of the proletariat in order to take to the socialist transformation:

“The first step in the workers’ revolution is making the proletariat into the ruling class... The proletariat will use its political power to gradually take all capital away from bourgeoisie, so that in the hands of the state, i.e., the proletariat, organized as a ruling class, all production tools will be centralized, and to increase the mass of production forces as rapidly as possible.” (Marx, 2009, pp. 60-61)

On the other hand, Marković takes a libertarian position. He perceives the state primarily as a set of politically and economically autonomous municipalities in which all people are both producers and governors. Marković would place most tasks performed by the liberal state down to the municipal level:

“The better the state is organized, as a single social body, the more the need for the police, the courts, and the army and all their affairs will disappear. In today’s state, these institutions constitute the main force of state tyranny... The state must be founded on the principle of popular sovereignty, while the internal organization of various institutions and state bodies must be founded on the principle of self-government (decentralization)

and the principle of election. The people must see to it that every member of society should be simultaneously a producer; namely, he must see to it that all ideological layers of society should be dissolved, such as judges, legislators, lawyers, as well as the police and the army. Every citizen should be the defender of the country and the guardian of the order; by distributing education, the production worker should simultaneously be able to perform those tasks which are nowadays performed by the 'professional' persons from ideological classes... In socialist society, the state is the name denoting a whole, a group of social municipalities or cooperatives." (Marković, 1996, vol. 13, pp. 139-140)

There is yet another important difference between Marx and Marković. Marx believes that a new socialist order can only be achieved through social revolution. Marković thinks that revolution (or "social liquidation", as he calls it) is necessary in the capitalist West, but that it can be avoided in Serbia, where during the Serbian Revolution in 1804 the feudal order had already been liquidated, and small-scale proprietary method of production had been created. The society reform founded on the rationalization of relations in cooperatives and the affirmation of cooperatives can lead to socialism. According to Marković:

"It is understood that, where the people are still at such a level of economic development that there is no class in society that governs all the means of production – there it is impossible to speak of 'social liquidation'. All land-farming nations are like that, where small property and low culture are prevalent on a large scale. There is nothing to be 'liquidated'. That is where the people themselves should take care in a timely manner not to divide into such layers that will impose the laborious process of social liquidation." (Marković, 1996, vol. 13, p. 145)¹⁵

From all the above-mentioned, Marković can be labelled as a multilinear libertarian Marxist with revisionist tendencies because he is prepared to put the reform in the place of the revolution in certain contexts. Marković can also be seen as an anti-authoritarian follower of Lassalle. While in Ferdinand Lassalle's opinion, society needs to be organized as a set of work associations controlled and funded by the state, Marković believes that the state should be formed from below by work associations, cooperatives and free municipalities. What would distance Marković most from Marxism is his ambivalent understanding of social change. Marxism finds reasons for changes in society, either previous or those that are yet to come, in the characteristics of material reality (materialism). According to Marković, social change is explained by material circumstances, but also by the fact that it is scientifically proven to be desirable and rational (positivism), because it is useful (utilitarianism), but also because it is in line with social evolution (social Darwinism) (McClellan, 1964, pp. 105-114). In order to understand Marković's overall position in the best possible manner, it is necessary to compare his attitudes with those of Russian populists, in particular of Chernyshevsky.

¹⁵ It is important to note that Marković does not believe that class antagonisms do not exist in non-capitalist societies dominated by the peasantry, but, in his opinion, they do not necessarily lead to revolution. In 19th-century Serbia, the basic class conflict occurs between the peasantry, the main exploited class, and the bureaucracy, the main exploiting class.: "The class of merchants and capitalists in Serbia is very little developed, and the class of bureaucracy is almost the only one that makes up the class of exploiters. The peasant struggles as much as he can to earn wages for his superiors, who squander their wealth at the expense of the poor, while the poor themselves have to starve, endlessly prolonging their slave labour" (Marković, 1987, vol. 2, p. 79).

RUSSIAN POPULISTS AND MARKOVIĆ

Russian populists are quite a complex movement that includes contradictory tendencies. One of the intellectual predecessors of this movement is Alexander Herzen. In his debate about the question of Russia's turning to itself or to its acceptance of Western values of the enlightenment, Herzen took the side of the "Westerners" against the Slavophiles, advocating for the organization of society on rational enlightenment foundations. Nevertheless, Herzen shared with the Slavophiles the fascination with the Russian village community (*mir*), founded on collective ownership over land. While to the Slavophiles *mir* was a guarantee of the preservation of the Russian conservative order, according to Herzen, *mir* was an embryo of the creation of new socialist society and the main force that would replace the tsarist regime and Russian feudalism. Although he believed that the ideas and values related to European socialism should be integrated in the traditional Russian village commune, he also thought that simplicity, isolation and honesty of Russian peasants were an obstacle to their being spoiled by capitalism and liberalism.¹⁶ Herzen looked at Western Europe as an old and exhausted civilization which suppressed revolutionary ideas for the sake of predictability and profit. Herzen, although a "Westerner", just as the Slavophiles, has a romantic and idealizing view of the Russian peasant, which partly brings him close to Russian nationalism as well. The way of life of Russian peasantry, and even of the Russian people, makes it the most significant force that may lead to the emergence of socialism (Ely, 2022, pp. 42–51). As he himself points out: "The Russian peasant is not familiar with the morality that does not stem instinctively and naturally from his communism; but his morality is deeply rooted in the character of the Russian people" (Herzen, in: Ely, 2022, p. 46).¹⁷

The most important populist thinker is Nikolai Chernyshevsky. At the same time, he is one of the few populists who clearly distanced himself from the romanticization of the village and ordinary Russian people. Like Western socialists, Chernyshevsky advocated for international socialism, distancing himself from Russian nationalism. Furthermore, he did not believe that the Russian *mir* possessed a special mystic essence that would indispensably lead to socialism. Moreover, he pointed out that the Russian village municipality was marked by patriarchalism and technological backwardness that cannot be the foundation of future society (Ely, 2022, pp. 63–64). His greatest contribution lies in the following attitude. Socialism in Russia can arise as a consequence of capitalist development, if the rural *mir* and commune are modernized, equipped for modern production by adopting

¹⁶ Unlike Mikhail Bakunin, who will be discussed later, and Russian revolutionary and nihilist Sergei Nechaev, the advocates of the violent revolutionary method, Herzen believed that socialism could be achieved through reform of Russian society. A similar attitude was also shared by other outstanding populists, such as Pyotr Lavrov. Marković's insistence that socialism could be achieved through reform is on a large scale inspired by the reform-oriented populists.

¹⁷ This opinion is even more distinctly expressed by Afanasy Shchapov, who thinks that peasantry and ordinary people are a source of everything that is good, the most important class for understanding Russian history and an indispensable source of inspiration to socialists. The centralization of the Russian state and the re-feudalization accompanying it, according to Shchapov, are the historical enemy of the traditional village municipality and *mir*, the gravediggers of the old forms of collective existence, e.g., councils and free towns, true institutions of democratic and socialist Russia (Ely, 2022, pp. 56–60).

technological solutions created in capitalist production, and if rural traditionalism is replaced by a humanistic worldview. By maintaining collective ownership over land and the feeling of communalism, the Russian village community potentially provides a better basis for society transformation than Western societies in which individualism is dominant.¹⁸ In his article “Critique of Philosophical Prejudices against Communal Ownership”, Chernyshevsky develops a special law of the historical development of humanity which, in contrast to the evolutionist unilinear standpoint, views historical development as a spiral. The Russian village community, as a primitive form of collective ownership, can transform into socialism faster as a modern form of collective ownership than capitalism, which is based on individual private ownership and represents a midpoint between primitive and developed collective ownership (Walicki, 1979, pp. 198-200). Chernyshevsky himself points out: “As far as the form is concerned, the highest stage of development everywhere is a return to the first stage, which in the intermediate stage was replaced by its opposite” (Chernyshevsky, in: Walicki, 1979, p. 198).

In philosophical terms, Chernyshevsky is a combination of anthropological materialism and utilitarianism. He bases his understanding of man, under significant influence of Ludwig Feuerbach, on anthropological materialism. In his opinion, man cannot be seen as a division of spirit and matter, but as a sum of all the constituent processes occurring within him. Emphasizing that man should not serve either the Reason, God or Society, but only himself, takes an egoistic position. Everything people do should be in line with the interests of sustaining life. However, the best form of society in which everyone will satisfy their own selfish interests and develop their own life capacities is determined by Chernyshevsky as socialism, because in it, full interests of all are realized through the rational organization of relations. From egoism, Chernyshevsky, in addition to his trust in rationality, also develops utilitarianism, believing that if people have a rational and scientific approach, they will inevitably reach the conclusion that the usefulness of all will be greatest in socialism (Walicki, 1979, pp. 194-198). According to Chernyshevsky, socialism is not inevitable due to the material development of society, but because it is in accordance with human reason.¹⁹ Chernyshevsky made the most significant influence on the basic postulates of Marković’s philosophy. However, it should be noted that in his work *The Realistic Direction in Philosophy and Life* Marković combined Chernyshevsky’s ideas with Marx’s

¹⁸ In contrast to populists, subsequent Russian Marxist thinkers believed that Russia was already in the rudimentary stage of capitalism. According to Vladimir Ilyich Ulyanov Lenin, primitive Russian capitalism was based on the exploitation of free peasants by merchant-buyers who organized the work of dispersed households into proto-manufacturing (Milios, 2018, 33–37). Promoting this attitude, the Bolsheviks tended to emphasize that Russia was already prepared for the revolutionary transition to socialism.

¹⁹ Slobodan Jovanović lucidly observes the following: “Chernyshevsky’s method is abstract: from one general postulate about man and his nature, he deductively makes a whole theory of the order of society... Chernyshevsky holds the old individualistic opinion of the 18th century ... In his materialism, he sees that the development of an individual is conditioned by material circumstances, but he does not understand that material circumstances can also condition the development of entire society. In his utilitarianism, Chernyshevsky know only about egoism of an individual, but not of egoism of a class – in other words, he does not understand that man can much more be guided by interests of the social group to which he belongs than by his own interests” (Jovanović, 1990, p. 49).

materialistic position, Darwinism and, to a certain extent, reductionist form of positivism and empiricism (McClellan, 1964, pp. 105–114).²⁰

Just as Chernyshevsky²¹ and populists believed that *mir* and the municipality were the foundation of socialism in Russia, Marković believed that in Serbia it was a cooperative²². Workers and peasant cooperatives should be the basis of a municipality that also represents a unit that is both politically and economically independent. All property should be nominally owned by the state, but de facto under the control of cooperatives. According to Marković, the state should represent a sum of free municipalities, while every municipality should be a set of individual cooperatives. Most functions of the central state are then transferred into the jurisdiction of free municipalities. This is what Marković points out in his work *Socialism or Social Issue*:

“The basic production unit in society is the workers cooperative, which owns the capital, i.e. all the tools and means of production. It also refers to farming, as well as to industry. However, the cooperative’s collective property is not the private property of a family, but public social property... All means of production belong to the state, but the state does not control them at its own will; it cannot, for example, sell them to anyone as personal property or for their personal enjoyment; rather, on the basis of the state law, it transfers a certain portion to each cooperative, and each cooperative controls a certain amount of capital. Workers’ guilds are grouped by profession, but they are not simple associations of producers. Just as municipalities, according to general law, they must accept

²⁰ “It has already been said that the basis of human morality is – sociability, i.e., the satisfaction found by man in the joint life in society. Therefore, man’s egoism is in the essence – love for oneself and the need for self-preservation and love for society are perfectly in harmony with each other. It is exactly egoism that gives rise to sociability. That is why man loves self-loving society. (This is how morality is understood by some philosophers of the utilitarian school, such as Mill and Chernyshevsky)” (Marković, 1998, vol. 3, p. 59). “Modern science, and in particular Darwin’s theory of man’s origin gives us the basis for the real theory of morality” (Marković, 1998, vol. 3, p. 54). “The basis of morality is – sociability, i.e., the man’s natural inclination towards man in one society, which is acquired instinctively, without the participation of man’s will, simply by the natural choice in the struggle for survival” (Marković, 1998, vol. 3, p. 56).

²¹ Marković points out that Chernyshevsky is quite significant “for us Serbs” because “fully understands the difference between industrial and agricultural society and the difference in the paths that each society must take to convert private property into collective property and, in general, to solve the social question according to its own characteristics” (Marković, 1996, vol. 11a, p. 193).

²² Marković simplified the Russian municipality and made it equal to the Serbian cooperative, and that is why he uncritically thought that the Russian populism agenda might smoothly be copied in Serbia. Unlike the cooperative, the municipality did not include only blood relatives. Moreover, the Russian municipality was completely based on collective ownership, while in the cooperative, together with collective ownership, members could also have private property. In addition, the Serbian institution of the cooperative was, after the liberation from the Turkish rule, in the deconstruction process and increasingly replaced by the private rural estate (McClellan, 1964, pp. 240–241). What should be noted is that the cooperative was not a dominant and universal institution of rural organization throughout Serbian history, as Marković believes. In his monumental work *Village*, Stojan Novaković showed that small rural households were more common than the cooperative in the Middle Ages (Novaković, 1965, pp. 147–171).

new members; they must take care of school and education and perform certain public jobs; in a word, all today's 'state' and 'societal' activities are combined there. Accordingly, the collective cooperative is a social unit – the basic element from which entire society... and social municipalities are put together. In essence, the municipality and the federation of municipalities, as chiefly advocated by Slavs (Russians and Serbs) in social democracy, do not differ from this collective system." (Marković, 1996, vol. 13, p. 117)

Chernyshevsky's influence is also reflected in *Principles of National Economy*, where Marković presents Chernyshevsky's critique of John Stuart Mill's economy, subsequently expanding and complementing it with Marx's ideas. At the beginning of this work, Marković modestly asserts that "all basic principles belong to Chernyshevsky and I have no merit in that" (Marković, 1988, vol. 9, p. 31). Moreover, when criticizing Marx in relation to the question of all societies undergoing the same development stages, pointing out that it does not need to be the case, Marković writes that this fact "is clearly understood by Chernyshevsky" (Marković, 1988, vol. 9, p. 31).²³ Like Chernyshevsky, also advocates for technological improvement of work in cooperatives and overcoming traditionalism in relations²⁴, for including all members in physical and intellectual work, for norming salaries so that every member of the cooperative should be rewarded in the same amount per hour of work, while being free to choose the length of his workday on his own. Economic independence of each municipality does not imply their isolation, but the relations among municipalities should be based on economic solidarity, while Marković anticipates that in the socialist future these relations will be based on firm and solidary cooperation. His concept of the state as a sum of social municipalities is not based on the national principle, but each municipality, regardless of nationality, may join the basic federation of municipalities.²⁵ The

²³ In his article "Russian Revolutionaries and Nechaev", Marković writes that "in the 19th century, there was not a single reformer who perceived social transformation with so much depth and versatility and who possessed so much knowledge and skill in the presentation of his science as Chernyshevsky. His reform encompassed the whole person and the whole society: the family, the municipality, the state, all the basic concepts of morality, religion, property, education, politics, nationality etc.; succinctly, he presented the basic principles for the radical social transformation in Russia in a systematic and scientific manner. He did not succeed in presenting his entire system of beliefs, but his numerous extraordinary texts contain absolutely everything about with such motivation and view of human relations that the government began conducting reforms in Russia" (Marković, 1995, vol. 5a, pp. 111-112).

²⁴ Marković does not consider the traditional cooperative structure ideal "because patriarchy reigns there, i.e., the older ones govern the younger ones. Womenfolk are completely subordinated. Women have no ownership rights because when they get married, they leave the cooperative, and they get no share in the division among cooperative members. Most importantly, because of little scientific knowledge in production and because of the ignorance of natural laws in general, women produce proportionally little and live rather badly" (Marković, 1996, vol. 7, p. 21).

²⁵ Denying the correctness of the foundation of a great Serbian state in the Balkans and advocating for the Balkan federation, Marković presents the following position: "The Serbian people mix on one side with the Bulgarians, on the other with the Croats, on the third with the Romanians. All these are the nations with which it shares the same fate in relation to foreign governments, while two of them, the Bulgarians and the Croats, are its closest relatives by blood and by language. Where are the borders of the 'united Serbs' – the new Serbian state? It is laborious to determine without coming into conflict with all those nations. The Serbian nation does not have geographical or ethnographic

Balkan federation of municipalities, advocated by Marković, was only the springboard for uniting entire Europe, even humanity, into a free association of municipalities (Marković, 1996, vol. 13, pp. 117–124, 140–141).

Having in mind the fact that, in his letter to Vera Zasulich, Marx gives a positive assessment of the Russian municipality being the foundation of socialism in Russia, and that Marx had a high opinion about Chernyshevsky and even began learning Russian in order to become more familiar with his work²⁶, it can be concluded that Marković's vision of cooperative socialism stemmed from Russian populism²⁷ in line with Marx. However, Marković differs from Marx primarily in his understanding of social change and anthropological philosophy, where he is closer to Chernyshevsky, believing that a revolution is not indispensable, but can be replaced by a rational organization of social relations. Here, it is important to note that Marković, due to the crucial influence by Chernyshevsky, whom the authors such as Georgi Plekhanov and Lenin refused to consider a populist, but rather a radical democrat and educator (Walicki, 1979, pp. 185–186), was mostly far from the romantic forms of populism.²⁸ When accusing Marković of being retrograde, modern

boundaries that would define it as a simple whole. If the Serbian nation wants to make a single state with the population between 5 and 5.5 million (because that is the number of the Serbs), it would have to take a hostile relationship with the Bulgarians, the Croats and the Romanians" (Marković, 1996, vol. 13, p. 150). Taking all the above-mentioned into account, the attitude of modern Serbian liberals towards Svetozar Marković's intellectual legacy becomes even more unusual, having in mind that his understanding of the national question is closer to the current liberal position than to contemporary Serbian patriotic trends.

²⁶ In the letter to his friend Sigfrid Meyer, Marx claims the following: "I do not know if I have told you that at the beginning of 1870 I began learning Russian, and now I can read it quite fluently. It happened because a very important work was sent to me from St. Petersburg – *The Condition of the Working Class in Russia* by Bervi-Flerovsky, and not only of the working class, but in particular of the peasantry in Russia. I also wanted to become familiar with Chernyshevsky's extraordinary economic works" (Marx, 1976).

²⁷ According to Marković, Russian populism is older and more radical than socialism of the International. He correctly understands that the Russian populist ideology was crucially influenced by the Western revolutionary ideas in the period 1789–1848 (Rousseau, Feuerbach, Saint-Simon, Fourier, Owen etc.): "The revolutionary movement in Russia has its history, which is very old, much older than the history of the International... The revolutionary principles in Russia are also older and more radical than the principles of the International. They were influenced by the principles of European science and the revolutionary ideas from 1789 and 1848, but they were further developed and modified originally. Today, Russian revolutionary ideas with their terrible hatred towards aristocracy in general, and with their radical concepts of marriage and God, shock the most radical members of the International, particularly in Germany, where the sanctity of church marriage and religiosity are deeply rooted in the people" (Marković, 1987, vol. 5a, p. 114).

²⁸ Although in the largest part of his intellectual work he strived for the rational transformation of Serbian collective forms, Marković occasionally looked at the traditional Serbian cooperative in a romantic manner: "In Serbian patriarchal society there was never prostitution or pauperism, in which thousands of people rot in the West; among the Serbian people, joy never turns into drunkenness, from which the working class world in the West suffers, and love never turns into debauchery. Family ties and communal reciprocity have protected each individual from the extreme social ills to which the working-class world in the West is subject" (Marković, 1995, vol. 8, p. 20).

Serbian liberals precisely cite the influence of mysticism and romanticism exerted on him by a number of Russian populists, which is an unsubstantiated accusation because this was primarily Chernyshevsky's disciple who strived to reform the cooperative in such a way as to remove anti-modern cultural elements from it.

ANARCHISTS AND MARKOVIĆ

Although Marković clearly distanced himself from anarchists, his insistence on the minimal state strongly reminds of the anarchist concept of the non-state. Such Marković's attitude towards the state derives from his doubt in the centralized state bureaucracy and from the position that bureaucracy is the main class enemy of Serbian peasantry. In order to determine clearly Marković's attitude towards anarchism, in this chapter we will analyze his position towards two greatest anarchist contemporaries, Pierre-Joseph Proudhon and Mikhail Bakunin.

Proudhon is one of the most important anarchist thinkers, whereas his mutualist anarchism is the transition between individualist and communist anarchism. According to Proudhon, Ownership over the means of production and other forms of property that yield profit, interest, and rent (ownership for profit) is theft. In contrast, minor forms of private ownership, i.e., property in which other people's work is not used, are a legitimate form of ownership in Proudhon's opinion. At the same time, it is legitimate if individual workers and peasants unite their small private property into collective property within the worker cooperative. Proudhon believes that capital as property is not a crime, but it becomes unjust when as dead labour it brings profits without new, live labour. Proudhon imagined ideal society as a decentralized federation of a number of worker cooperatives. The state as an institution, which, on the one hand, expropriates property by force and, on the other hand, guarantees by force the monopoly of large-scale capitalists, bankers and rentiers, in Proudhon's opinion, should be gradually disassembled into a federal system of autonomous units (Knowles, 2004, pp. 98-117).

Marković objects to Proudhon's being a socialist because he advocates for the preservation of private property. However, he considers him the most consistent democrat because his method of organizing private property is more honest and coherent than that proposed by liberals, who believe in the classical liberal economic and state order (Marković, 1996, vol. 13, p. 128, 131-132). Marković's main objection is the fact that Proudhon ignores capital concentration and the emergence of industrial production, and that his system of thought, which strives to protect small-scale artisans and peasants as middle-class small holders, is historically overcome. Therefore, Marković criticizes Proudhon in a Marxist manner:

“Proudhon did not yet understand the importance of large-scale industry and capitalist economy; therefore, his concept of the worker-wage earner relationship is rather undeveloped. For example, he does not understand that, if a capitalist paid the full value of labour, i.e., if his capital only changed with today's labour for an equal value – there would be no capitalists and day labourers. What would a capitalist be if he did not take part of the present labour without any compensation?” (Marković, 1996, vol. 13, p. 128)

Although Marković criticizes Proudhon, his concept of the minimal state is quite similar to Proudhon's concept. In addition, Marković's unsuccessful attempt of organizing artisan cooperations by associating individual artisans in Serbia between 1870 and 1872 (McClellan, 1964, pp. 134-143) reminds of Proudhon's mutualistic model.

Bakunin's thought is the foundation of one of the most important factions of the radical left, i.e., communist anarchism. According to Bakunin, freedom is the main characteristic of human existence. Therefore, every institution that suffocates freedom, such as the state, capital and the church, must be destroyed. Every form of the state, even the most liberal and most democratic one, is a tyranny in Bakunin's opinion, since it is based on power and subordination. The basis of capital is private ownership, and it must be replaced by collective ownership, whereas products would be distributed by work and needs. Reaching new and free anarchist society is not the fruit of evolution, but of revolution of workers and peasant masses. If masses possess the revolutionary zeal and will, they will independently liberate themselves, without the help of intellectuals and revolutionary pharisees. Society will become an anti-state federation of free communes, i.e., an anarchy.²⁹ Bakunin respected expert knowledge, but also opposed the deification of experts and technocracy which, according to him, also leads to tyranny³⁰ (Eckhardt, 2023, pp. 315-322). Bakunin's greatest significance is reflected in the fact that he developed the first coherent critique of Marxism. In his opinion, dictatorship of the proletariat, i.e. the seizure of the state by the working class, would inevitably lead to the alienation of the leaders of the workers' movement by the workers themselves, and to the emergence of an authoritarian order. As he claims, dictatorship of the proletariat would imply the following:

“The government of the majority of people by the privileged minority. But, as Marxists claim, that minority will consist of workers. Yes, perhaps of former workers who, as soon as they become rulers or people representatives, will no longer be workers and, instead, they will look at the whole world of workers from the state heights. They will no longer represent the people, but themselves and their claims to rule the people. Anyone who doubts this is not familiar with the human nature” (Bakunin, 2005, p. 178).

Marković considers Bakunin honest, “but an absolutely incapable organizer and a rather unskilled revolutionary” (Marković, 1996, vol. 11b p. 218). His objection to Bakunin and the group led by him in the International is that their form of social organization would lead to chaos and return to the state of savagery. For a successful implementation of the revolution or radical reform, it is necessary to have a plan and a minority that is able to operationalize that plan:

²⁹ To Bakunin, anarchy is “a free and independent organization of all units and parts of the community and their voluntary federation from below upwards, not by the orders of any authority, even an elected one, nor by the dictates of any scientific theory, but as the result of the natural development of all the diverse demands that life itself poses” (Bakunin, 2005, p. 198).

³⁰ “When it comes to boots, I appeal to the authority of the shoemaker; when it comes to houses, canals, or railways, I appeal to the architect or engineer. For this or that special knowledge I turn to this or that scholar. But I do not allow either the shoemaker, the architect, or the scholar to impose their authority on me. I listen to them freely and with all the respect that their mind, their character, and their knowledge deserve, always reserving my indisputable right to criticize and challenge.” (Bakunin, 1970, p. 50).

“Indeed, it can be imagined that one nation overthrows the existing legitimate order and that at one moment the stateless, or anarchic period may follow, but it can be allowed only for a short time, as it has happened in all known revolutions. No civilized nation will ever want to remain in that state, where everyone must defend their ‘factual right’ with weapons in hand. The natural need makes them, immediately after the destruction of a legitimately organized order, seek another legitimately organized order that would be better than the former one. Dissatisfaction with the former order and the wish for a better one – it would be a true initiator of the revolution... To make a new form, a new order of society, it is necessary for the people to be familiar with it in the main features, or at least to have a strong driving minority enjoying the people’s trust and being so strong and capable that it can give the direction to the people’s movement, organize the revolution and establish the permanent path of social transformation. Unless that exists – the revolution will fall into a meaningless struggle.” (Marković, 1996, vol. 13, p. 146)

Marković’s critique of Bakunin indicates that, regardless of his generally populist orientation, he advocates for the concept of an enlightened elite which will take people masses into a proper direction. This viewpoint makes him closer to the Marxist concept of professional revolutionaries, as well as to populists who, on the occasion of their “visits to the people”, tried to enlighten, educate and prepare them for the new socialist order. Although with anarchism he shares the doubt in the centralized state, Marković’s advocacy for the existence of the state and the importance of intellectual and political elites still distances him from anarchism, and that is why Ljubomir Tadić’s opinion that Marković was practically an anarchist is exaggerated.³¹

FINAL CONSIDERATIONS

Marković’s entire intellectual work was accompanied by progressive political goals. He is one of the first Serbian thinkers who openly advocated equality of men and women. Regarding the national question (in a utopian manner, in the opinion of the author of this paper), he strived for the Balkan confederation founded not on the national principle, but on municipal economic and political self-government, opposite to the concept of the liberals of the time about Greater Serbia. He stressed the necessity of the modernization and reform of Serbian education in order to separate it from classical schools and directing it towards applied scientific knowledge. In the field of literature, he was an opponent of romanticism and of crucial importance for the development of realism in Serbian art. In his analysis of cooperatives, he underscored that they had to base their production on the latest technical and scientific solutions and to overcome traditionalism. Although sometimes he may have had a romantic view of the cooperative, his understanding was mainly based on Chernyshevsky’s thoughts about the *mir* and the municipality, on the manner in which he tried to be rational and to distance himself from the full romanticization of these institutions. Taking into account all the above-mentioned, it can be concluded that Marković was quite a progressive thinker for his time.

³¹ “It should be emphasized that it is a wrong thesis about Svetozar Marković being a Marxist. He was under a distinct influence of Proudhon’s mutualism (*reciprocity without interference*) and Bakunin’s idea of ‘municipal ownership’, in which there is no *division of labour*” (Tadić, 1997, p. 78).

The question as to where Marković is positioned within the left-oriented thought of the second half of the 19th century can be answered only if the definitions of different trends are somewhat relativized. Taking into account the above-mentioned, Marković can be labelled as an eclectic populist Marxist or as a libertarian Marxist with revisionist tendencies. What distances him most from Marx is his eclectic understanding of social change and his anthropological philosophy which is closer to that of Chernyshevsky. Marković can also be seen as a syntheticist of Marxism and Russian populism. If the opinion that Marković is a Marxist is not accepted, then the definition of a Marxist should be made so strict as to leave out even thinkers such as Perry Anderson, Herbert Marcuse, Wilhelm Reich, Slavoj Žižek, while many others also interpret basic Marxist concepts more freely, explaining them in intellectually creative ways and adding certain non-Marxist elements to their own interpretations.

At the end of this paper, we will ask why Marković's ideas of socialism did not take deeper roots in Serbia after his death. First of all, the cooperative as an institution that should have been the foundation of his socialism, was in the advanced stage of deconstruction. Moreover, although peasants strived for greater self-government, lower taxes and universal suffrage, as a class of small owners they were not prepared for disavowing their private ownership. Hence, Marković's socialist ideology evolved into a radical-democratic ideology of the People's Radical Party. However, his ideas left a significant trace in the understanding of politics in Serbian society. Svetozar Marković's popular socialism substantially influenced the Serbian society's way of thinking about the elite, the state and the relations between the state and the people and, thus, modern forms of populism cannot be fully understood without the analysis of the works of this great thinker.

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

- Anderson, P. (1974). *Passages from Antiquity to Feudalism*. London: NLB.
- Bakunin, M. (1970). *God and The State*. New York: Dover Publications.
- Bakunin, M. (2005). *Statism and Anarchy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eckhardt, W. (2023). Mikhail Bakunin and Social Anarchism. In: M. Van der Linden (ed.). *The Cambridge History of Socialism*, 308–331. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ely, C. (2022). *Russian Populism, A History*. London: Bloomsbury Academic.
- Engels, F. (1978). Speech at the Graveside of Karl Marx. In: C. R. Tucker (ed). *Marx-Engels Reader*, 681–682. New York: W. W. Norton & Company.
- Jovanović, S. (1990). *Political and Legal Debates*, vol. 1–3. In: R. Samardžić & Ž. Stojković (eds.). *Collected Works of Slobodan Jovanović*, 11–689. Beograd: BIGZ. [In Serbian]
- Knowles, R. (2004). *Political Economy from Below Economic Thought in Communitarian Anarchism, 1840–1914*. London: Routledge.
- Mandić, S. (2024). *Theories on the Emergence of Capitalism – The Origins of the Modern World*. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. [In Serbian]
- Marković, S. (1987, vol. 2). The Political and Economic Position of the Working Class in Serbia. In: R. Lukić & D. Nedeljković (eds.). *Svetozar Marković, Complete Works*, vol. 2, 77–85. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]

- Marković, S. (1988, vol. 3). Realistic Trends in Science and Life. In: R. Lukić & D. Nedeljković (eds.). *Svetozar Marković, Complete Works*, vol. 3, 4–98. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]
- Marković, S. (1988, vol. 9). Principles of National Economy. In: R. Lukić & D. Nedeljković (eds.). *Svetozar Marković, Complete Works*, vol. 9, 9–205. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]
- Marković, S. (1995, vol. 5a). Russian Revolutionaries and Nechaev. In: R. Lukić (ed.). *Svetozar Marković, Complete Works*, vol. 5, 109–118. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]
- Marković, S. (1995, vol. 5b). Svetozar Marković to Milica Ninković. In: R. Lukić (ed.). *Svetozar Marković, Complete Works*, vol. 5, 143. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]
- Marković, S. (1995, vol. 8). Serbia in the East. In: R. Lukić (ed.). *Svetozar Marković, Complete Works*, vol. 8, 9–239. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]
- Marković, S. (1996, vol. 11a). Svetozar Marković to Unknown. In: R. Lukić (ed.). *Svetozar Marković, Complete Works*, vol. 11, 193. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]
- Marković, S. (1996, vol. 11b). Svetozar Marković to Ninković Sisters. In: R. Lukić (ed.). *Svetozar Marković, Complete Works*, vol. 11, 218. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]
- Marković, S. (1996, vol. 11c). Svetozar Marković to Unknown. In: R. Lukić (ed.). *Svetozar Marković, Complete Works*, vol. 11, 219. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]
- Marković, S. (1996, vol. 13). Socialism or the Social Question. In: R. Lukić (ed.). *Svetozar Marković, Complete Works*, vol. 13, 90–155. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]
- Marković, S. (1996, vol. 7). Contemporary workers' principles in relation to our people. In: R. Lukić (ed.). *Svetozar Marković, Complete Works*, vol. 7, 14–25. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]
- Marx, K. (1972). Sir Charles Wood's East Indian Reforms; The British Rule in India; India; The Future Results of British Rule in India. In: K. Marx & F. Engels. *On Colonialism, Articles from New York Tribune and Other Writings*, 30–45, 77–88. New York: International Publishers.
- Marx, K., Engels, F. (1974). The German Ideology. In: K. Marx & F. Engels, *Works*, vol. 6. Beograd: Prosveta. [In Serbian]
- Marx, K., Engels, F. (2009). *The Communist Manifesto*. Beograd: Centar za libeterske studije. [In Serbian]
- Marx, K. (1969). *A Contribution to the Critique of Political Economy*. Beograd: Kultura. [In Serbian]
- Marx, K. (1975). *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*. Sarajevo: Svjetlost. [In Serbian]
- Marx, K. (1976). Marx to Sigfried Mayer. In: A. Blunden (ed.). *Marx Engels On Literature and Art*. Moscow: Progress Publishers. Available at: https://www.marxists.org/archive/marx/works/1871/letters/71_01_21.htm

- Marx, K. (1983). Marx-Zasulich Correspondence. In: T. Shanin (ed.). *Late Marx and the Russian Road, Marx and the 'peripheries of capitalism'*. New York: Monthly Review Press. Available at: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1881/zasulich/index.htm>
- McClellan, W. D. (1964). *Svetozar Marković and The Origins of Balkan Socialism*. Princeton: Princeton University Press.
- Milios, J. (2018). *The Origins of Capitalism as a Social System: The Prevalence of Aleatory Encounter*. London: Routledge.
- Novaković, S. (1965). *Village*. Beograd: Srpska književna zadruga. [In Serbian]
- Salvadori, M. (1990). *Karl Kautsky and The Socialist Revolution 1880–1938*. London: Verso.
- Skerlić, J. (1910). *Svetozar Marković: His Life, Work, and Ideas*. Beograd: Nova štamparija "Davidović". [In Serbian]
- Stojanović, D. (2010). *Oil on Water: Essays from the History of Serbia's Present*. Beograd: Pešcanik. [In Serbian]
- Tadić, Lj. (1997). Serbia in the East by Svetozar Marković – Once Again. In: M. Marković (ed.). *Work and Life of Svetozar Marković*, 77–81. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]
- Vuletić, V. (1997). Svetozar Marković, Liberals and Vladimir Jovanović. In: M. Marković (ed.). *Work and Life of Svetozar Marković*, 485–503. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]
- Walicki, A. (1979). *A History of Russian Thought, from the Enlightenment to Marxism*. Stanford: Stanford University Press.
- Žarković, P. (2015). SSDP, Dimitrije Tucović and Yugoslav Communists. In: M. Samardžić & M. Bešlin, M. (eds.). *New "Readings" of Dimitrije Tucović, 100 Years Later*, 21–53. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija. [In Serbian]